

SZEKFÜ GYULA TÖRTÉNETÍRÁSA

ÍRTA:
PETHŐ SÁNDOR

*

BUDAPEST, 1933
LANTOS KÖNYVKIADOVÁLLALA;

I.

Életkora és munkaereje legtermékenyebb és legértettebb szakaszán eljutott már jelentőségének, ha nem is teljesítményének csúcspontjára. Nem abban az értelemben, mintha az ötven évet betöltő Szekfü Gyula dús és egyre tisztuló szellemi forrásaiból a magyar közművelődési élet, a szaktudomány és a politika nem meríthetne még újabb és gazdagabb zamatú ígéretek és táplálékokat. Az, olyan mély és színes szellemi energiák, mint aminőknek nemes érce átvillan eddigi eredményeinek és teljesítményeinek masszív közetein, párosulva egészen rendkívüli érdeklődési impulzivitásának szétrengő bőségével és munkabírásával, mindig új munkaterületek láthatáira feszülnek. Egy kérdés megoldása új kérdés-sorozatok fölvetődésének és kivizsgálásának ösztönző erejévé válik benne. Ha bejárta és felkutatott egy probléma-térseget, léptei nyomdokain laladva a maga tévedhetetlen, született historikus ösztöniségének delejtűje új probléma- és munkaterületekre kalauzolja. Pihenőtlen munkaláza épp oly kevéssé engedné meg, hogy kissé eldonnitáljon gyűjtött! babérjain, nint e lázat állandó pezsgésben tartó művészi érzeke, amely folyvást szabatosabb rekonstrukciókra csábítja. Tehetségének sokágú gyökerességével és tömör józanságával csak boszorkányos munkatechnikája versenyezhet. Megvan az a rejtelmes képessége, amelyet a történelmi események és jelenségek szófakasztó mágiájának nevezhetnénk. Ami valójában nem egyéb, mint páratlan historizmusának az a varázsvesszeje, amely a sziklák kopár rengetegében bizton fölleli az élővizeket, s az a tulajdonsága, amely az adatok szikár törmelékei közt fölismeri jelentőségük hierarchiai okát és összefüggésük törvényeinek belső vonalait.

Kibontakozásának konstellációi kedvezők voltak. Szellemi egyéniségének rügyfakadásai összeestek Magyarországon a pozitívista történelmi iskola elvirágzásával. A századvég liberális és pozitívista történetírói epigonizmusa kimerült az adatok gyűjtésében, megállapításában és lélektelen lajstromozásában. A históriaírás — néhány nyom- és társnélküli kivétel mellett — a céh mesterségébe vonult vissza, amelynek adeptusai és mesteremberei a szakszerűség pedantériájával dolgozták ki „remekeiket”, mint Flaubert asztalosa, akinek egy egész erdő kellett hozzá, hogy egy szekrényt faragjon ki, vagy állítson össze a mesterségbeli emberek pontos mechanizmusával. Egyetemi évei alatt ment végbe a marxizmus hatalmas betörése a hazai történettudomány barázdáira. Lamprecht, Th. Findner, Ferrero, s az egész történelmi materializmus, különösen silány lagyar termékeik vonatkozásaiban, egyszerre óriási szakadékot vágtak régi történetírás és ama szellemi irány vonzó és népszerű divatja közé, mely mindenféle történelmi problémának zárját fel tudta nyitni a maga

egyetlen tolvajkulcsával: a történelmi materializmussal. Ennek az elmélkedésére átsugárzó hatása nem annak a dogmarendszernek elfogadásában érvényesült, amelyet ez az iskola s főleg ennek magyar szószólói ex cathedra csálhatatlanságával hirdettek, hanem inkább azon szempontú módszerbeli mulasztások és hiányok pótlásában, amelyekre ez hívta fel a történészek figyelmét: nevezetesen a gazdasági tényjelenségek primer történetformáló erejére. Nálunk a marxista történetírás, mi egyébiránt gyerekcipőben járt is, még szinte egyedül a laikus közvéleményen, amikor a Lajtnán túl, a német nyelvterületen lerakták elvi alapjait a szellemtörténeti módszernek (Dilthey, stb.), amely magába olvasztva a pozitivista irány és a történeti materializmus életrevaló, a kritika „rostáján átszűrt eredményeit” a történeti jelenségek és tények szinguralitásai mögött azt a nagy szellemi részt, azt a szellemi típust, a korszemléletnek azt a lelki ősgyökerét vette vizsgálgatás alá, amelyből a történelmi jelenségeknek oly gazdag és színe és java kifejlődött.

Szekfü Gyulának, a fiatal bécsi archivistának, szellemi fejlődésére ezek az annyira ellentétes tudomány-módszertani és szemléletek mind nyomokat hagytak. Európa egyik leggazdagabb levéltárában a mesterek oldalán sajátította el az adatvizsgálatnak szinte mikroszintű készségét és felelősségét, a dokumentált anyagnak azt a tiszteletét, a legjobb pozitivisták írtak elő a történetírói munka breviáriumát. Reális, hajlékony, izmos, szinte polgári észjárásának egyaránt idegen a pozitivista felfogás rideg, cikornyátlan anyagszerűsége, valamint a materiális történet szemléletnek a gazdasági tények döntő hátalmát hangsúlyozó propagandája. Hogy se az egyik, se a másik nem vált, tudományos fejlődésének fétisévé, azt finom és árnyalatos műveltségén kívül köszönhette mindenekelőtt szelleme vallásos, illetve spirituális adalékának ve is mondhatnók, robusztus történelmi ösztöniségének, amely eleve tisztában volt azzal, hogy ez a világ és ez az emberi történet sokkal, de komplikáltabb valami, hogysen egy képlettel kifejezhető, vágy magyarázható lenne. Csak a vegyész tud annyira kételkedni, illetve tanakodni kísérleteinek probléma-döntő eredménye felől, mint a történelmi analitikus, aki egy eseménykomplexumot próbál alkatrésznek tartani, s a vizsgálatnál megkapott elemei között tisztázni a rangját. A pozitivista történészek elitje nagy kételkedő is egyszersmind, azokkal, kik oly gyermeces örömet találnak abban, ha sikerül kaptafájukra cibálni a történelemnek valamelyik nagy személyiségét, eseményét, mint ahogy ebbe a hibába szinte részeg fanatizmussal a történelmi materializmus s amit néha a szellemtörténeti művelői sem tudnak elkerülni. Ismételjük: Szekfü esetében, aki ma egy nagy mozgalomnak és tudományos iskolának feje Magyarországon, a nascitur elve a mérvadó, amikor követni akarjuk munkássága, pályájának legfontosabb fázisain, illetve amikor nyomozni akarjuk tehetségének és világnézetének keresztmetszetét.

Nem akarunk fontoskodni s a világért se óhajtának egy egész erdőt varázsolni. De többnek, mint szimpla véletlennek kell találnunk, hogy első kis esszejét Anatole Francéiról írta, hogy szel-

lemiségének kagylójából először ezt a kis gyöngyszemet ejtette ki a nyilvánosság elé. Bírálja, — hogyne bírálná! — a szkepticizmus atyamesterét, a Rabelais-Voltaire-Renan hegylánc utolsó felgyűrődését, a lángeszű történetírói műkedvelőt, aki a történet világában csak a nagyon gyarló emberit látta s az Olimpus isteneinek ragyogó sokasága közepette és fölötté a vak végzettség törvényét s misem állott tőle távolabb, mint az, hogy Bossuet. módjára észrevegye és felismerje Isten gondolatát a történelemben. Szekfű elveti a fin de siècle bölcsének derűs nihilizmusát. A fiatal író lényének spirituális eleme, mondjuk azt, gyakorlati idealizmusa visszahökkenti, hogy a gall mester elragadó formaérzékétől megvesztegetve belevesse magát a metafizikai és az erkölcsi vacuumba. De ha a francia kételkedő szirénhangai csak a félútig is vonzzák — vestigia terrent — teljesen megérti antropomorfizáló szemléletét, a csupasza vetkőztetett, nehéz barokk ruhájuktól, vagy melóságos tógájuktól megfosztott alakjait, a fényfelhők trónjáról leemelt héroszait és szentjeit, csodás történelmi ressentimentjának élettelmes légkörét és elmúlhatatlan bájú stílusát. Három évvel később egy kis társadalomtörténeti exegézissel lép elő a szerviensekről és a familiárisokról, erről az elmosódott, a rendiség korában közjogi személyiséggé nem szilárdult, de magánjogi viszonyai között is közjogi funkciókat teljesítő társadalmi osztályról, amelyet a Werbőczy-féle Tripartium az *una eademque nobilitas* elméleti rendszere miatt mellőzött s amely alig észrevehető átmenetet képezett a nemesség és jobbágság között: Kicsiny, de eredeti és reális képzeletre valló műhelytanulmány, amelyen arehivális műdarab, amely azonban a magyar jog- és társadalomtörténet egyik legvitásabb és leghomályosabb kérdését derítette fel puritán érvelésének finomságaival és ötletességeivel. Azután jött a *Száműzött Rákóczi*, amely egy csapásra híressé tette nevét és szinte példa nélkül álló politikai botrány középpontjába sodorta őt, a külvilág tüskéitől annyira visszahúzódó, szemérmes lelkű művész-tudóst. Csaknem két évtized telt el a *Száműzött Rákóczi* megjelenése, illetve a nyomában felsistergett politikai akaróknak óta. Ezek a harcos polémiák és szenvedélyes állásfoglalások mellette vagy ellene, ha elhalkultak is személye körül, valójában azonban alig szünetelnek és szinte minden egyes új termése olaj a tüzre, védelmezőinek, de főleg támadóinak szempontjából. Kérdés, két évtizednek leghiggadtabb atmoszférájából és mintegy félig történelmi távlatából, mi esik ebből a botrányból az ő, illetve, művének felelősségére? Végig sértette-e a nemzeti érzékenységet szándékosan, igazságtalanul, a minden áron újat mondani akaróknak sokszor nyegle arroganciájával, azaz követett-e el ferdítést és Rákóczi-gyalázást; vagy csupán a politikai érdekektől és indulatoktól fermentált magyar közélet érzületi és hagyományi hipertrofiájának kőfalain sebezte meg homlokát a szerző? A nemzeti mitológia néha erősebb és kizárólagosabb a vallási szektáriusok türelmetlenségénél. Az a történetíró, aki a nemzeti hitregék alakjait antropomorfizálni iparkodik, még műveltebb népek közvéleményében is gyakran beleütközik egy sereg kőkemény előítéletbe vagy, hogy a freudista pszichológiánál maradjunk, egy tömeg eleven reflexú beidegzettségbe. Rákóczinak emberi inkarnációja az emigráció elmaradhatatlan erkölcsi és anyagi nyomorúságain át abból az éltető eszméből, amivé finomult a tér és az; idő távolságán keresztül

(Thaly), megsebezte a legendát, csorbát ejtett a nevével is összeforrott politikai irányzaton, amely 1914-ben eleven valóság volt a parlamenti szélsőbalon, s néhány kegyetlen jelzőjével és hasonlatával bizonyára horzsolta az objektivitást is. Egy történelmi alak s hozzá még olyan remek és mocsoktalan jellem, mint Rákóczi, mindig kényes és diffícilis téma, különösen, ha el van öntve a politikai szenvedélyeknek patinájával és ha bizonyos irányeszmék kérge borítja. Ezenkívül a bujdosó Rákóczi el nem ernyedő erőfeszítései, konok és megvihatatlan intranzigenciája, tragikus és kétségbeesett vívódásai és csalódásai, ha korának reálpolitikai szemgolyó jávai nézzük: bele volt ágyazva a fantasztikum pártatlan medrébe, ha másrészt még mélyebben bele volt iágyazva egy nemzet kúrthatatlan eszményeinek őshumuszába is. A fiatal historikus a bécsi Szent István tornya árnyékából, mondhatnók, a maga elvonultságának elefántcsont-tornyából, nemi igen figyelte a magyar politika tajtékozó zajlásait, amelyek 1914 tavaszán valósággal polgárháborúszeru ellentétekben viharoztak. Szekfünek reális, kételkedő, gyanakvó szelleme különben is hajlott a képrombolásra, a francéi fanyarságra. De e mű szellemtörténeti ábrázolásán rá kell mutatunk olyan új vonásokra is, amelyeket először csak most vehetünk pontosan szemügyre.

A legpártatlanabb és legtárgyilagosabb történetíró se zárhatja ki „oknyomozásából” az érzelmeket. A historizálás alatt köztem áll és a tények és a jelenségek között. Világképe, rokon-, vagy ellenszenve, politikai iránya, szellemi és erkölcsi életformája minduntalan átverődik az anyagon. Minél erőteljesebb egyéniség és minél teljesebben adja át magát a rekonstruálás művészi örömének, annál inkább, még ha különben a legnagyobb fegyelmettség, arányosság érzék és mértéktartás irányítja is tevékenységét s minél inkább tartja magára kötelező törvénynek a szigorú személytelenséget és ténszerúséget. Thukydidestől Taineig, Tacitustól Rankeig, az analészeket rovó benediktinus baráttól Troeltschig, a Névtelen Jegyzőtől Szalay Lászlóig érvényesült igazság az, hogy érzelmektől mentes, világnézettől desztillált történetírás nem létezik. A historikus, ha számüzi is laboratóriumából a fertőző szenvedélyeket és a szemét elhályogositó pártoskodások fekete gőzeit, nem legeltetheti szemét a halhatatlan istenek fagyos nyugalmával a földi dolgok kavargó összevisszaságán. De ez nem is baj. A hiba ott kezdődik csak, amikor a fantázia elnyargal a valóságtól, amikor préoccupait előítéletei es elfogultságai a maguk mértékiét alkalmazzák, amikor pártatlansági érzéke eltorzul és nem tudja, vagy nem akarja felismerni a tények, vagy a személyiségek jelentőségének történelmi substratumát.

A magyar történetírás, kivált a hatvanhetes korszakban, lelkileg egyoldalúan volt beállítva a szabadságeszme és a nemzeti, vagyis a függetlenségi gondolat kizárólagos értékszemléletére. Közjogi helyzetünk, állami létünk esonkasága, az Ausztriával való népszerűtlen viszony segített értékelési túlsúlyra emelni és történelmi köztudattá szilárdulni olyan attitűdöt, amelyben a fény és az árny oly eposzi igazsággal volt megosztva, amely sem a valóságnak, sem a helyzetnek, sem magasabb szempontból megfontolt érdekeinknek néni felett meg teljesen. Széchenyi megállapította, hogy a Habsburgkirályok hibáiból a kurucok uralkodtak a nemzet lelke fölött. Azt is mondta az *Adó* és *Két Garas* című munkájában, hogy a kurucok csak a törvényt

láttak, csupán azt, hogy jog szerint minőnek kellene lenni uralkodónk többi országához való viszonyunknak, de nem vették észre tényleges helyzetünket s nem akartak hozzá alkalmazkodni. Miközben politikai életünkön ennek a tényleges helyzetnek komor törvényei uralkodtak 1867 óta is, egész történelmi tudattartalmunk, sőt hivatalos és akadémiai történetírásunk is az ellenkező célok kultuszának szolgálatában állott, annak a hiányérzetnek a kielégítésében, amelyért a kárpótlást a múlt azon nagy alakjainak és erőfeszítéseinek gloriozus hősköltészetében kerestük, akiknél és amelyekben azt találtuk meg maradéktalanul, amit oly fájdalmasan sínylettünk a jelenben. A nemzeti nagyságot és a hazafiság többletét azokban a fénylő és tragikus hősökben csodáltuk, akik a reálpolitika durva anyagával való kényszerű megalkuvással szemben Széchenyi szerint a „dacot”, a mi érzésünk szerint, a nacionalizmusnak egy eszményi totalitását képviselték. És most — amikor a *Nagy Parlag* dübörgött a két irányzat, a nemzet két énjének szörnyű konfliktusa alatt, megjelent egy fiatal ember, egy, csak a céhbeliak által ismert historikus és olyan nemes és önzetlen egyéniség hanyatló, vagy lát-szólag meddő periódusán át végzi el az eleven életet élő irányzat revízióját, akit Petőfi után hazánk szentjének, a szabadság vezérének tiszteltünk — ó Rákóczi — „kinék emlékére lángolunk és sírva fakadunk.” Pedig Szekfü történetírásában csak egy más magyar lelkiség tartott vizsgálatot egy elmúlhatatlan népszerűségű politikai típus és irányzat fölött.

Ez a más lelkiség ott csírázott a királyi Alba Regia szomorú kis árpád-kori romjai között, Mária Terézia barokk püspöki palotájának árnyékában, a nagy székesegyház boltívei alatt, ahol a kis cisztercita diák Szent István koponyája előtt invokálta a szentnek borzongó árnyát a pannóniai magyarság ódon könyörgésével, amely feljajgat a zivataros századok vörhenyes mélyéből: hol vagy István király, téged magyar kíván! A magyarságnak úgynevezett dunántúli arculatán tükröződött ez a lelkiség, a fajnak pannóniai történet-tájképén, amelyen elmosódottan is felismerhetők egy háromszáz éves római kolónia kuitúrvonásai és még inkább annak a szentistváni kereszténységnek meghatározó jogfolytonossági nyomdokai és jegyei, amely azután a Hunyadiak, a Zrínyiek, a Széchenyiek, a Vörösmartyak, a Kisfaludyak, a Deákok és az Eötvösök szellemében ismét és ismét reinkarnálta magát. Ez a lelkiség a Nyugathoz való kapcsolat elmélyítésének történelmi szükségességéből formálódott olyanná, aíníryenj annak a megismerésnek logikájából, hogy létünk biztosítéka törzsökös faji tulajdonságunk fenntartásának és európaivá pallérozásának egyensúlyán nyugszik. Csak annyiban maradhatnak magyarok, amennyire európaikká tudunk válni. Életünk labilitása csak akkor szilárdul meg, ha alkalmazkodni tudunk az európai kultúrkörhöz, ha egyszer: az európai humánus érdeke is megmaradásunk. Mihelyt a magyarság önálló államiságának csigaháza összetört az új-kor kezdetén, mihelyt a magunk ereje nem volt elég létünk, kultúreszménk és politikai hivatásunk biztosítására és a dunai medence kizárólagos birtoklására: a germán élet- és sorsközösséghez való csatlakozással kellett meg-sokszoroznunk és alátámasztanunk fogyó hatalmunkat a keleti és a balkáni inváziók ellen. Aki a török segítségre szorult, annak a hazá földjéből kellett érte fizetnie. Ezt a tragikus terhet még olyan hatalmas egyéniség is tartozott viselni, mint Bethlen Gábor, aki a magyarság keleti orientációja-

nak legnagyobb szabású államművésze volt. Viszont az, integrális államterület eszméje, a keresztény-germán kultúrközösség szentistváni gondolata, európai misszióknak teljesítésének jogfolytonossági vonala a Dunántúl nagy barokk- és reformkori szellemeiben hullámozott tovább, akik bizonyos eretnekséget láttak a keleti rendszerhez hajló politika úgynevezett szabadság-eszméjében, vallási pártütésében és ama törekvésében, hogy a császári önkény ellen a magyarságot, főleg annak erdélyi és protestáns részét, olyan erőcsoportba szervezzék, amely szerintük a magyarság létének európai törvényeivel ellenkezett.

Azt a tézist néhány évvel később Szekfű önálló kötetben is bizonyította, *A magyar állam életrajza*-ban, amelynek lelki gyökereit sokan a háború alatt a német-magyar szövetség elmélyítésének politikai divatjában, a naumanni Mitteleuropa magyarországi visszhangjában, egyszóval az évadi alkalmazkodás történeti opportunizmusában keresték és kereste éppen az a közvélemény, amely feszít meg-et kiáltott a *Száműzött Rákóczi* szerzőjére. Ném: sem az utóbbi, sem az előbbi nem tudományos szövegek, ha látszólag bizonyos politikai konjunktúrák szelei hajtották is történetpolitikai tendenciáknak vitorláit. Egy szerves, egységes és gyökeres gondolkodás szintézisei, amelyek csak azt bizonyíthatják, hogy a gondolkodásból kifejtett reálpolitikának, még ha a tudomány nehéz páncéljában, az adatok és az észokok fegyverzetében jelenik is meg, mennyire nehéz dolga van a politikai líra és az ábrándok méla ékesszólásának időtlen és határtalan erői ellen, amelyek az érzelmi élet végtelen térségeire tudnak elhúzódni a ráció üldözései elől. Szekfű *Száműzött Rákóczi*-ja, hősiessen veszett el egy gondolatért és egy rendszerért, amely már. védhetetlen volt s amely nem felelt meg többé létünk európai érdekeinek. Szekfű a rendi barokkban feltámadt Regnum Marianum és a pragmatica sanatio államférfiainak bágyadtabb fényű tevékenysége mögött érezte és látta a magyar lét különös antinómiáját, inkább, semmint az emigráns Rákóczi sorsának bús romantikájában, semmint azoknak az idegenbe tévedt kuruc bölényeknek iszonyú magányosságában, akik a kirgiz közmondást tartották: inkább hét napi koplás, mint az ősök szokásainak feladása. Szekfű a liberális és pozitivista történészi régi szemléletkérenek skematizálásaival szemben, vagy mondjuk: a Thaly Kálmán hérodotoszi történetírásával szemközt Szalay Lászlónak illuziótlan szemléletéhez tér vissza, csak persze sokkal több adatnak és érvek és bizonyos módszerbeli újításnak villanylámpái mellett. Világnézetében pedig a nagy jezsuita barokk-historizálás világnézeti és alapvető gyökereihez: a kis-magyar,, protestáns, erdélyi liberális szemlélettel ellentétben, mely állami életünk függetlenségének végső céljaira meresztette szemét, a nagy-magyar, katolikus barokk,, dunántúli lelkeség eszmevilágához, amelynek kimozdíthatatlan szemléleti talppontja: az integrális államterület és az európai alkalmazkodás, az öncélúság lényeges tényezőinek sajnálatos derivátumaival. Ez az új, Szekfű felfogásában feléledt, a közvélemény egész történelmi tudatképződésével homlokegyenest ellentétes irány — ismételjük — kapcsolatban néhány rideg és a kegyeleti hangulatot zavaró jelzőjével és hasonlatával, robbantotta ki a botrányt az „entgötterte Rákóczi” körül.

A fiatal lázadót a szó szoros értelmében vett cserépszavazat fenyegette.

Védőinek egy része, a világnézeti baloldal, Jászi Oszkár köre, akik Szekfű munkájában a rég lefitymált nacionalista bálványok rombolását látta csupán, a hűvös akadémiai támogatás, amelyet nyugodtan nevezhetnénk várakozó semlegességnek is, — néhány elszánt protagonistának nyilatkozatán kívül — még inkább olajat öntöttek a hazafias asztaltársaságok, a kapucinerfilozófusok és az autodaféhoz tüzelőanyagot szállító lelkes törvényhatósági szónoklatok hevére. De hogy a szellemi lineseléstől megszabadult és elkerülhette elevenholtta nyilvánítását, azt mindenekelőtt azi ifjabb Andrassy Gyula tiszteletreméltó sikraszállásának lehet köszönni, aki a maga nagy szellemi, társadalmi és politikai tekintélyével — akkor az ellenzék vezére volt — külön tanulmányban tört lándzsát a Szekfű művében megtámadott tudományos szabadságért, a fiatal historikus becsületéért és tehetségéért, noha éppen a kiközösítés alatt álló író bizonyítékait fordította az elrágalmazott műnek úgynevezett történetpolitikai arculata ellen.

Szekfű évekkel később válaszolt támadóinak („Mit vétettem én?”). Ennek az önapológiának minden vezekléstől ment *vox humana*-ja, egy pillanatra átharsant a világháború mennydörgő viharzásán is, amelyben a germán-magyar sorsközösség a maga legnagyobb erőpróbáját vívta. Rossz néven vehetnők-e, hogy egy agyonmarcangolt, szellemi és anyagi egzisztenciájában fenyegetett, hazája közvéleményében szinte elszigetelt, önálló és bátor tudós elme a maga fölényének évek óta visszatartott minden keserű energiáját a végletekig kiaknázza azzal a hitvitázó irodalommal szemben, amely in contumaciam bitófára szegte őt? Ne vesztegeljünk tovább Szekfű Gyulának oly boldogtalan éveinél, amelyek akarata ellenére politikai frontharcost formáltak az elvonult tudósból és a szemérmes életű művészből egy megtévesztett és elvadult s többségében jóhiszemű tudatlanságban szenvedő mob öklórázásaival szemben. Válaszának zárófejezeténél („De profundis”) azonban álljunk meg egy pillanatra. Amikor ténybeli állításainak és véleményének lényegét és summáját fenntartotta s kimondta a nagy szót, hogy itt állok, „mást nem tehetek: az évekig tartó üldöztetés hatásai mély nyomokat hagytak lelkében és természetében. Szenvédeisei és izgalmai — lehet mondani — átszűrték szellemét és szublimálták különben is érzékeny jellemét. Nem ualt ugyan uralkodóvá benne az; üldözési mánia, ellenben meg inkább bezártak csápjai a sokaság előtt. Még zárkózottabbá és timidebbé vált s egyben a gyanakvás a tömegindulatok; tiszta forrásaival szemben, oly korán kifejtett szociális érzéke dacára, mintha egy lépést közelebb hozta volna ahhoz; a politikai irányhoz, amely — ha kielégítő védelemben nem is részesítette — a tömegaspirációkkal szemben a reálpolitikai józanság nevében állotta egy tarthatatlan és képtelen társadalompolitikai stagnáció sarát. A *De profundis*-ből fölcsendül még egy más színezetű hang is: a töredelem nélkül való megértés és indulgencia auguszthiusi szava, „Hazaáruló vagyok?” kérdezte önmagától a meghajszolt ember, kezében tartva azt a maréknyi igazságát, amely azonban Dávid parittyájának köve volt és talán egy jobb jövő váltásdíja. Szekfű elutasítja magától e vád tisztességének súlyos keresztjét, amely alatt legjobbaink görnyedeztek. Eddig csak intellektuális közlekedő csövei vezették őt a nagy magyar reálpolitikusoknak enyhületlen magányosságához. Most egy átszűrt lelkű, sajgó sebekkel borított fiatalember

érzi át a maga kis egyéni sorsában ezeknek az oly halk és annyira félreismert nagyoknak földérintetlen lelki zugait és segélykiáltás nélküli elvéréseit. Amfortas gyógyíthatatlan bánata ez, a Parsifal első felvonásában: a nyílt seb újra nyílik, a nyílt seb mindörökké vérzik. Ez a bánat és ez a társtalanság azonban nem aj soha vissza nem ütő lelkek bágyadt keserűsége, hanem annak a kötelességteljesítésnek hangtalan kategorikus imperatívuszát váltja ki benne, amely tevékenységét és erőfeszítését csak megacélozza. Szekfű ezen az úton is el fog jutni Esterházy Miklóshoz, Zrínyihez, Deákhoz, Széchenyihez, Eötvöshöz, a magyar Girondehoz; s idővel — ha közelebb megismeri majd — független és bátor szelleme bizonyára eljut a második Andrássy Gyulához is. Ezentúl rajta fogja tartani kezét a nagy nemzeti közösség elgyötört testének pulzusán. Anélkül, hogy szellemének reálpolitikai józansága és hűvössége megsínylené: le fog szállni a ritkás, miazmatlan levegőjű ormokról, hogy beolvadjon annak a nagy gyötörődésnek közösségébe, amely fájának és nemzetének végzetévé tétetett 1914, helyesen 1918 október óta.,

Ennek a lelki és szellemi katarzisznak könyve a *Három Nemzedék*. Ki ne ismerné Rembrandt híres anatómiai képét? Egy holttest van kitérítve az asztalon. Az orvosok nyugodt kíváncsisággal vizsgálják a boncolásnál a kimúlás titkait. E nyugalom, aminek ellentmondanak a kutatás ingerétől és a részvét érzésétől feszült szemhéjak, roppant erőfeszítés és fegyelem eredménye. A bécsi magyar historikus, félbeszakítva szakbeli vizsgálódásait és talán távolabbi korok világába csábító elmélyedéseinek természetes ösztöneit, ráhajol a betegágyra, ahol egy szétmetélt, vérében fetrengő nemzetcsontot tépnek-hánynak a lázak az élet és a halál küszöbén. Szalay Lászlót, a publicistát, az, emigránst, a nagy katasztrófa sodorja a. könyv- és okmánytárak tanulmányozására és összegyűjtésére és átvizsgálására az eredeti és hiteles dokumentumoknak nagy szintéziséhez: lehet-e még remélni? Hol vannak létünk eleven csirái s hol rejlenek azoknak a szervi bajoknak, azoknak a strukturális zavaroknak és funkcionális rendellenességeknek gócpontjai, amelyek még olykor szerencsésebb korszakokban is erőt vesznek rajtunk és az; örvény peremére hajszolnak¹ bennünket? Helyzetünk hibás-e, vagy a létünk? Életformánknak gyakran az európai lélekkel ellentétes anakroniz-musa alatt szenvedünk-e, vagy azok a környezet- és természetbeli adottságok minőség- és mennyiségbeli; inferioritása idézi-e fel nagy válságainkat, amelyekkel szemben legjobbjaink is hasztalan feszítették meg képességeik ijját?

Semmi se cáfolja meg inkább Szekfű ellenfeleinek és ellenségeinek ama vádaskodásait, hogy ez az új formátumú történetíró lelkileg kivált faja és nemzete életközösségének forró áramlásaiból, mint a *Három Nemzedék*. Ha egy, a bécsi égalj alatt önmagából kivetkőzött, rideg impassibilité lett volna Szekfű Gyulának lelki tájékozottsága és érdeklődési foka a magyar sorssal szemben, egy elkényszerült és déracinait gyászmagyar hűvös attitűdje vált volna alakító erejévé történelmi felfogásának, ha kutatói lázát nem hajta más, mint a probléma-szemlélet egyszerű, minden érzelmi adaléktól mentes buvári désintéressement-ja: akkor soha nem fogott volna ehhez a nagyszabású perspektíva-rajzhoz, amelyben három generáció lelki képét örökítette meg azoknak a vonásoknak

szinte akribiás pontosságával és árnyéklásával, amelyeket a Széchenyitől Tisza Istvánig terjedő korszak szellemi fluktuációja redőzött erre az emberi és nemzeti orcára. Ecce homo! Mint ahogy a könyörületre hajló és könyörületet váró római procurator mutatta meg a jeruzsálemi csöcseléknek a szenvedésektől eltorzult és a vigasztalanságban elepedt Emberfia arcán az örökgy Krisztus-kép villanásait. Ugyanaz a politika és világnézeti baloldal, amely 1914-ben hozsannát kiáltott feléje az osztrakizmus vad ordításai közepette, most ellene fordult és azzal vádolta, hogy a gyűlölt kurzus számára elkészítette a megrendelt kamarási ősfát Széchenyi: szellemvilágának rengetegéből. Szekfü ugyanis a negyvennyolcas átalakulás doktriner liberalizmusával és radikalizmusával szemközt, amelyben skolasztikus szemléletünk és indokolt kegyeleti érzéseink nemzeti fejlődésünknek erőtől duzzadó teljét sejtették, rámutat a reform-nemzedék tárgyi és eszmei eltévelyedéseinek s irrealitásainak következményeire is. Nála a talajából kinőtt magyar reformpolitika és nemzetnevelési rendszer csúcspontja a század negyedik évtizedében jelentőségének zenitjére és repeső hivatásérzetének öntudatára elérkezett Széchenyi. A „leghívebb magyar” föllépése, állásfoglalása, eligazodása, konkrét javaslatainak és célűzéseinek összessége a tizenkilencedik századeleji magyar élet szociális, gazdasági, szellemi és erkölcsi Parlagjának nyers rögeiből vétetett, másrészt európai létének, illetve földrajzi és politikai helyzetének vastörvényeiből, amelyek erősebbek azoknál a vágyaknál és gerjedelmeknél, semhogy túltehesse magát rajtuk. Másrészt Szekfü sejteti Széchenyi lelki alkatrészeinek kifomálódására ható azokat a tényeket és ideákat, amelyek a keresztény perfekcionizmusban, a német romantika spirituális gyökérezetében s a maga katolikus lelkiismeretének végtelenül elkényesedett szociális és erkölcsi felelősségtudatában rejlenek s amelyekre rászórta a maga üdítő harmatit az a benthami utilitarizmus is, amelynek felhőit kóbor nyugati ciklonok hajtották a Csatorna felől Közép-Európa felé.

Széchenyi konzervatív reformátor és gyakorlati idealista. Ezek az antitézisek fognak uralkodni közéleti pályáján leronthatatlan és kiegyenlíthetetlen törvényük látszólagos ellentmondásaival. Politikai tanításának másik átütő erejű tétele a dinasztiaival való viszony zavartalansága s a nemzetiségi kérdésben egy magasabb keresztényi szemléletből fakadó toleranciája, azaz a nemzeti társadalom visszatartása a közjogi kérdések feszegetésétől és a nemzetiségi érzékenység felhorzsolásától, mert a magyarság állami létének nem is egy, de két Achilles-sarka van. Széchenyi szelleme azonban sose tudta birtokába venni a magyar társadalom lelkét. Szekfü szerint a magyarság állami és nemzeti léte a Széchenyi-féle koncepció magaslatáról már szinte a nagy gróf népszerűségének teljében jutott lejtőre. A hanyatló periódus ott vette kezdetét, mikor reformeszméi beleűtköztek a Kolowrat-rendszer erraticus sziklájába s amikor ebből az egységes, harmonikus gondolatrendszerből kifejlett irányt szétkalapálta a francia vezetékekből ideáradó liberális-radikális propaganda (Lamartine, Lammenais, Victor Hugo stb.), amely a forradalmi szekta elveinek és tanainak szimplifikált politikai képleteivel üzte ki és helyettesítette Széchenyi töprengő zsenijének különleges magyar viszonyokból eredt, végtelen szövevényességű, önmérsékletet,

fegyelmet és etikai heroizmust követelő eszmevilágát. Ha a francia radikalizmus és a német Vormärz liberalizmusa söpörte el a magyar fejlődés útjából a Széchenyi-állította tilalomfákat, létünknek viszonylag biztos alapjait: akkor egy lelkiismeretvizsgálat könyörtelen clairvoyanca előtt nem igen tarthat kiméltre igényt ennek a hatalmas világnézeti, gazdasági és szellemi inváziónak magyarországi honfoglalása és uralma sem. A trianoni korszaknak úgynevezett keresztény politikája tehát szívesen adoptálta a maga történelmi indoklásául Szekfü *Három Nemzedék*-ét. Viszont egész tudattartalmunk és hagyományi leltárunk tiltakozott a nagy korszaknak lekisebbitése ellen, élén azokkal a társadalmi tényezőkkel és szellemi életformákkal, amelyek sui generis érdekeikben találták érinteni magukat.

Hogyan maradhatott volna el e meggyőződésének markáns vonalai között elméledő történetpolitika, körül a vitakozás és a küzdelem, amely az író jóhiszeműségének támadására egy-kettőre kiásta a földből 1914-es csatabárdjait is. Mondjuk-e, hogy az író nem változott, csak a világitás lett más, amely körülé támadt? Mondjuk-e, hogy akik 1914-ben a tudomány szabadsága nevében siettek védelmére, most saját vértükbe ivakodott szellemi paragrafusaik ellen vétközve, csapot-papot felejtve, egyszerre megrohanták, mihelyt ez a tudományos szabadság a zsidó-kérdés roppant kontágiu-mára is kiterjesztette a maga Röntgenvizsgálatát? A megtépázott maszkájú szabadelvűség mögül a kurzus keresztény demagógiája nyomban fölfedezte az entlarwete Jud négyezer éves arcvonásait. Szekfütől misem állt távolabb, mint az a számítás, hogy történetiszemlélete ilyen formában váljék milliók kegyerévé. De igazságérzete és tudományos felelőssége nem torpanhatott meg bizonyos tények megállapítása, vagy bizonyos szellemi és gazdasági folyamatok szemügyre vétele előtt csak azért, mert vizsgálatainak és adatainak ültetvényeiből egyes politikai pártok bunkókat vágtak, hogy fejbeverjék velük ellenségeiket. Nem. Nem volt az opportunizmus, hogy Szekfü ezt a könyvet megírta és — mint mondták — körüludvarolta vele egy hatalomra jutott erős irányzat törzsfőnökeit és hogy tudományá nemes adalékaival alimentálta a demagógia molochját. Aki a népszerűség szeleinek irányában forgatja a vitorláit Magyarországon, az nem igen szeret szembehelyezkedni a politikai baloldal fétis-imádatával. Az lett volna opportunizmus, ha elhallgat, vagy elnagyol bizonyos jelenségeket és ha eltorzít, vagy deformál bizonyos fejlődési erőket csak azért, mert társadalmi és anyagi nagyhatalmat képviselő tényezők érzékenységét sérthetné. Nem igen tudunk rá esetet, amikor valakiből annyira kedve és hajlandósága ellenére akartak volna csinálni politikust, mint Szekfü Gyulából, s hozzá még — hogy egy francia írot idézzünk, politikust nem is Platon köztársaságában, hanem Romulus köztársasági esőcseleke között.

Minél félszegebben mozgott erre a reakényszerített köntösben — bátran Nessus-ingnek is nevezhetnök —, annál érdekesebb és színesebb fényben állott előttünk szellemének bátorsága. De — mint említettük — a közvéleménynek szertelen apálya és dagálya személye és munkássága körül, mégse siklott le nyom nélkül róla, mint ahogy a víz folyik a kösziklák repedéseiben. Álláspontjának és dokumentumokból kifejtett meggyőződésének lényeges elemei nem változnak ezentúl sem. Legfeljebb ahol markáns ecsetkezeléssel dolgozott régebben, most majd retoucheokkal is dolgozik. Tegyük hozzá

mindjárt: csaknem hiába. Az ok nélkül felabjagotott közvélemény gyanakvása annál éberebb íranta. Hajtotta ennek a közhangulatnak képzelődését „akár a Szentlélek, akár a korcsma gőze”: elég volt részére egy hajszalnyi ürügy, hogy gyanakvásának és idioszinkráziájának ideggépezete működésnek induljon.

Íme itt van a *Bethlen* Gábor-portrait példája, amely elkészítésének alkalmoszerűségét időben egy centenáris kegyelettel, helyzetben pedig¹ azzal hozta összefüggésbe, hogy az utolsó évtized magyar politikája állandóan érezte egy erőteljes transsylvaniai szellem ujjlenyomatait, akit véletlenül szintén Bethlennek hívnak. Az életrajzi mű kapott komoly bírálatokat is, amelyeket — mint Szekfűnek minden termése — éppen gazdag sikértartalmánál fogva értékroncsolódás nélkül elviselhetett. De nem ez volt a fontos. Szekfű Bethlen Gábor alakját kora szellemiségének habitusába öltöztette eredeti jellemvonásainak kidomborításával. A protestáns vallás- és lelkiismereti szabadság héroszából egy nagyszabású barokk államművészt formált, a *ragione di stato* öntudatos képviselőjét, kortársát azoknak az állami-érdek mindenekfelettlőségát valló fejedelmeknek és diplomataknak, akik számára az elvek és az eszközök csupán a politikai anyag egyszerű jelentőségével bírnak, burkolják bár céljaikat akár katolikus, akár protestáns jelszavak és ideálok jelmezébe. Szekfű élénk állít egy olyan rendkívüli alakot, aki Esterházy Miklóskék és Pázmány Péterek nyugati katolikus magyar eszméjével szemben a Habsburg-ellenes európai szövetségre támaszkodó keleti protestáns magyar birodalmi gondolatot képviselte s amely sose volt közelebb a megvalósításhoz, mint halála évében, amikor Gusztáv Adolf és Richelieu óriási árnyékai vetődtek a Katolikus Liga és Wallenstein fegyverei által túlsúlyra jutott spanyol-osztrák koalíció agyaglábú kolosszusára. Ha egyáltalán lehetséges volt, Szekfű még előkelőbb helyet talált Bethlen Gábor részére a nagy magyarok galériájában, mint az a felekezeti motívumokkal elszínezett olajnyomat, ami háromszáz év óta volt nálunk forgalomban, éppen azért, mert a korszellem tipikus nagyjai között politikai lényeknek alapvonalaiban nem különbözhetett azoktól, akiknek szövetségese, vagy ellenfele volt.

Egy politikusra nem gáncsoló kritérium, ha a tényeket és a jelenségeket nemcsak erkölcsi, vagy csak elvi szempontból ítéli meg és használja ki, hanem politikai érdekből. Az államművész a legkritikább esetben lehet moralista, vagy a politika anyagától annyira idegen eszmény apostola. Ha a stereotip adalékokat, vagy szurrogátumokat lekaparjuk Bethlen Gábor barokk arcéléről, nagyobb, realisabb és maradandóbb önértéki kontúrokat kapunk, mint ahogy nem egyszer lehullott mézszerűtegek alatt romlásukban is remek falfestményekre akadunk. Hiába: talán igaza van Renannak, amikor azt mondja, hogy a nagy embernek nincsenek nagyobb ellenségei, mint saját tanítványai. A közönségnek pedig — sajnos — az olajnyomat kell. Legtöbbször bizalmatlanul néz azokra, akik megszokott és megrögzött sablonjaival, amelyeket atyáitól örökölt, vagy öreg tankönyvi salabaktarekből mérített, ellentétes vagy azoktól lényegesen különböző gondolkodásbeli erőfeszítésekre ösztönzik, vagy arra tanítják, hogy gyermekded perspektivikus látószögével szakítson.

II.

Amikor szerzőnk elkészült és a nyilvánosságra lépett Bethlen-könyvével, akkor már minden idegével benne élt a nagy magyar történelmi szintézisének anyagában és munkájában, amelynek zárókötetét néhány hét előtt tették ki a könyvesboltok kirakataiba. Szekfü az új magyar nemzeti történetnek a XVI. századtól a magyar állam összeomlásáig terjedő munkaelosztását vállalta. Ezt a vállalkozást tárgyi momentumok kívánták elsősorban. A Szilágyi-féle nagy Millenniumi Történet tíz kötete bizonyos tekintetben elavult. Ennek a monumentális kötet sorozatnak, amelynek szerzői a harminc év előtti magyar történészek elitesapatából kerültek ki, elgondolása, tervezete, szelleme — ha szabad ilyesmiről szólni ott, ahol a legkülönbözőbb világnézetű tudósok fognak össze közös és egységes erőfeszítésre — az ezredévi ünnepek zavartalan, majdnem ujjongó optimizmusában fogantatott. Ha az élesebb, messzeblátó szemek észre is vettek bizonyos zivatarfelhőket a tiszta kék látóhatár szegélyén, senki se kételkedhetett benne, hogy a magyarság állami és nemzeti életformája a folytonos szilárdulás képét mutatja. Sem az író, serhi a társadalom, sem a közszellem nem érezte szükségét annak, hogy a csodálatos ezredforduló küszöbén nyomozzák az ismétlődő katasztrófák szervi okait, lappanganak bár fajunk lelki világának napfény által be nem sugárzott térségein, vagy európai elhelyezkedésünknek végtelenül törekeny és változékony alapjaiban. Az akkori nemzeti érzés lényegével — csak úgy, mint a XIX. század negyvenes éveiben —, hogy szerzőnket idézzük, „nem az önismeret, hanem az önszeretet saero egoismo-ján, nem a javítás reformmunkája, hanem az önlényeghez való tradicionális ragaszkodás függött össze.”

Kinek jutott volna eszébe akkor, hogy „szédítő toronytetőn alusszuk biztos tudatlanságban lázas, holdkóros álmainkat, s még a baráttetés is csak arra szolgálhat, hogy lebukjunk.” (Kazinczy Gábor.) Most, mikor lebukunk álmaink torony tetejéről s nemzetünk összetört tagokkal fekszik a porondon, a millenáris évek holdkóros eudaimonizmusa indokolatlan volt. E szellemtörténeti háttérben azonban más tárgyi megokoltsága is volt egy újabb rekonstrukciónak. A pozitívista történetírás a maga rendszer-telen, de felbecsülhetetlen jelentőségű anyagközlésével és monografiakiadványaival rengeteg homályos részletet tisztázott és az anyagnak olyan masszáját hordta össze, amely követelte már a rendezés és viszonyítás plasztikáját. De nemcsak a mi „oknyomozó” történetírásunk végzett hatalmas részletmunkát, hanem azoknak a nemzeteknek történetese is, amelyekkel sorsunk állandó kapcsolatba hozott s amelyeknek politikai, gazdasági, szellemi hatásai nem egyszer végigboronálták a magyar lelki-ség östelevényét.

Szekfü maga is derekasan résztvett a történelmi pozitívizmus e teljesítményeiből. Takács Sándorral és Eckhardt Ferencsel együtt kiadta a budai basák magyarnyelvű, levelezését (1553-89-ig) s Karácson Imre hagyatékát folytatva publikált egy török-magyar oklevéltárat. Thury József és Karácson után ismertette a török történetírásnak néhány elbá-

jó kedvességig keleties fűszerű szerzőjét. A német szellemtörténeti iskola módszerbeli elvei, új, termékenyítő szempontokat ajánló megoldásai, a szerzőnek az a tehetsége, amely mindig hajlamos a jelenségek szimultán összefüggéseinek eszmei és tárgyi földerítésére és arra ösztönzi, hogy az események kuszaságában és szertehullásában is fölismerje a logikai és az elvi vérrokonság ismérveit, egy kollektív szellemiség ősgyökereit, egyaránt váltak serkentő erőkké és ama rátermettsége elemeivé, hogy a nagy fába belevágja fejszjét.

Négy kötete fölött tartandó szemlénkben tovább is ragaszkodni kívánunk amaz álláspontunk következetes betartásához, hogy nem vetünk súlyt esetleges tárgyi tökéletlenségeire, amelyek bizonyára hozzátapadnak minden emberi teljesítményhez, még ha a legnagyobb fogékonyságú és térfogatú intelligencia és a leglelkiismeretesebb munkaenergia összességének nagytökéje van is befektetve erőfeszítéseibe. A céhbéliek és a specialisták egészen kivételes buzgalommal kutattak fel ezekben a kötetekben minden adat- és anyagbeli hézagot és nem hagytak megvizsgálatlanul szinte egyetlen tényállítást sem. Observatóriumuk kilátórnyáról tüzetesen figyelték a napfoltokat és a protuberanciákat. Ha mi is ilyen ellenőrzésre és meghiteltetésre törekednénk, — attól tartunk — hogy elvétenok ismertetésünk valódi célját és olyan területre tévednénk, amelynek átkutatása felülmúlja ismereteinket és átlépnék vele illetékességünk hatáskörét. Szerintünk azonban ez nem is lényeges. Lényegessé csak abban az esetben válna előttünk és olvasóink előtt is, ha valakinek sikerülne bizonyóságot tetíni a felől, hogy Szekfű Gyula olyan programmtörténész, aki egy kis charlatanizmusért nem megy a szomszédba, s aki egy doktrína keresztülhajszolása kedvéért: frontálisan kész szembehelyezkedni a tényekkel, hogy Szekfű Gyula olyan történetíró, aki nem érti mesterségének alapelemeit, vagy akinek valami pathologikus erkölcsi és szellemi fogyatkozása van s aki abban találja örömét, hogy elcsavarja a dolgok és a tények objektív értelmét. Ha akad ilyen hadakozó, — mint ahogy akadt más vonatkozásokban — azoknak szerzőnk emberül meg is felelt (Száműzött Rákóczi, Bethlen Gábor, stb.). Annak pedig nem tulajdonítunk jelentőséget, hogy roppant anyagával való birkózás közben itt-ott milliméterekkel áthajlik a tények és a dokumentumok által jelzett kerítéseken. Az vessen rá követ ezekért az esetleges hibákért, aki megszerzte már magának tárgyi bizonyságokkal a tévedhetetlenség emberfölötti kiváltságát. A megsértett szaktudósi dolyf, aki ott silbakol a maga privilegizált munkaterületének parcelláin, époly kevésbé imponál nekünk, mint a magasrangú, fellengős dilettantizmus, amely megkövült előítéleteiben és történelmi érzéseiben) érzi sértve magát egy olyan historikus megbíralásánál, akinél szebb mondatokban Szalay László és Salamon Ferenc óta nem írtak történelmet magyar nyelven.

Ez a nagyvonalú szintézis, amely egy szinte áttekinthetetlen tömegű anyagot görget magával és formál ki egy indokolt és következetes világ-
szemlélet erélyes hajlékonyságával és rendező géniuszával, s amelynek építőállványait csak a kötelek végére függesztett forrásirodalom tégláiból sejthetjük, arra készlet minden jóindulatú és művelt magyart, hogy kalapot emeljen előtte. Nem is tudnánk hirtelen számot adni róla, hogy

csak azért követjük vonásról-vonásra, mert pregnáns esete egy felülvizsgálat hozzáférhetetlen realitásának és alaposágának.

A liberális tiszai-erdélyi, vagy a szerző nyelvén szólva, a kismagyar történetiszemlélet a vallási harcok és az erdélyi fölkelések pszichózisa alatt a közvéleményt és a közhangulatot hozzászoktatta a török problémának indulgensebb, mondhatni bizarr turáni nosztalgiából is eredő, regényes és jóakarató megítéléséhez. Jókai emberséges csasz basái, édes muftjai és minden hájjal megkent alajégjei majdnem, hogy rokonszenvesse tették előttünk annak az uralomnak és hódító rendszernek vallási közönyét és fölényét, amely a vasat markolatig döfte ötödik és hatodik bordánk közé. Takáts Sándor — akinél nagyobb érdemeket senkisémm szerzett a hódoltsági és a végvidéki élet realiztikus feltárásában —, ne essék zokon, maga is áldozatul esett a török-magyar lovagkor romantikájának, amikor jóízű, tősgyökeres nyelvű anekdotázásainak nyájas derűjével elregejtette e konok és önvérünkbe fulladt végbeli csendélet szép; és bús fejezeteit és epizódjait. Szekfű kegyetlenül végzett ezzel a megejtő varázsú historizálással és helyreigazította a mellékösvényre révült szemléletet. Fölfedte a török-magyar viszonylatokban a szentistváni tradícióknak azt a teljes tudatossággal vállalt misszióját, amely a balkáni román-szláv ortodox néptörmelékek megalkuvásaival és alkalmazkodásaival szemben a keresztény kultúrkör mellett való hajthatatlan kitartás kötelességét írta elő számára. A százados harcoknak belső titka, a rejtély megoldása a magyar nép történelmi személyiségében van, abban, hogy — a szerző szavaival élve — „önmagából újultak meg az egyetlen küzdelemben elernyedti energiái: a magyarság a lelkét tette föl, a saját lelki, szöveit tékoztolta el más népek védelmére. „Magyar és török között nem lehetett kiegyezés... elsősorban azért, mert a törökhöz „pártolva, olyan, életmódba került, amely az ő keresztény európai fölfogásához képest nélkülözötte az emberi életmód jellemvonásait.” „A töröknek kielégítetlen hódító étvágya és a magyarnak hajthatatlan önvédelme teremti meg a XVI-ik századbeli magyarság alaphangulatát...” „Ebben az egész század alatt nincs még különbség katolikus és protestáns között.” János király magyar urai, akiket politikai érdekük a törökhöz kötne, lóra pattannak és iszonyodva futnak el, mikor szövetségesük, a török bég közeledik: ez a jelenet szimbóluma a két világ örök idegenségének és kiegyenlíthetlenségének.”

Az. államterületi integritás és az államfüggetlenségi integritás iszonyú terhe alatt azonban nemcsak a magyarság fogyó ereje, de egy Atlasz sziklagerince is összeroppant volna. Hogy az egyiknek, hogy az elsőnek megfelelhessen, kénytelen egyre növekvő engedményeket tenni a második rovására, a Habsburg- királyok részére, akik a szentistváni-hunyadii gondolat életformáját ápolják. Az ország, amely „kénytelen magáról kimondani, hogy nincs elég anyagi ereje a saját honvédelmére, s e célból várait megnyitja minden feltétel nélkül az idegen pénznek és az idegen katonaságnak, az valóban nem számíthat örendelkezésének csorbítatlan fenntartására. Az első Habsburg- király az új védelmi vonalat (a délinek összeomlása után) úgyszólván a semmiből teremti elő (Komárom-Esztergom-Léva-Tokaj), jobbadán — Szekfű pontos

kamarai számítások alapján összegezi tételét — az osztrák és a cseh rendiség szubszidiumaival és a németbirodalom „Türkenhlf”-jeivel. Lehet-e ezen csodálkozni, amikor „a védelmi vonal meghosszabbításával, a védelmi költségek rohamos emelkedésével fordított arányban áll az ország területének nagysága és teherlítő képessége?” A magyar rendiség egyre többet kénytelen elhullatni e «segítség fejében állami szuverenitásának tarsolyából. A gravaminális és közjogi politika sárkányfogai szükségképp kelnek ki a nemzet inferioritásának és a török hódoltságunk ugarjából. De a török dúlásai és öldöklései nemcsak állami és faji erőinkben végeztek kiheverhetetlen pusztításokat, hanem vandalizmusa feldúlta és elvadította Magyarország kulturtájképi arculatát is. Az Alföld, a Dunántúl keleti része és a Bánság most válik azzá a pays-barbare-rá, ahol kő kövön nem marad, ahol bozótos mocsarak, vadvizek és lápok rútitják el az ország részeit, ahol a keleti despotizmus baltás hordái kérlelhetetlenül kivágják a fákat és irtják a növényzetet, ahol a magyar jobbágy az adónyúzásra ítélt rajah szerepére nyomorodik, ahol a külföldiek által elnevezett morbus Hungaricusnak halálcsirái fakadnak s ahol úrrá lesz a sivó futóhomok s a nádasokban az enyészet csendje. Csak egy keskeny és hosszú csik maradt meg Hunyadi Mátyás birodalmából, ahol a magyarság a maga középeurópai létformáját fenntarthatja és oly mostoha viszonyok között fejlesztheti és új tartalommal meg is töltheti, amely azonban Nyugat-Európa szemében csak amolyan gyeptüje a kelet-nyugati erők viaskodásainak, amelyet az európai közhit akkor cifrázott fel a bastione della Christianita jelzőjével.

Azon a földrengéses területen, amelynek eruptív vetődéseit Szekfű munkálatai megindították, nem maradhatott épségben, ingás nélkül a magyarság transsylvaniai szellemének kegyeletes állameszméje sem. A polgárháború éveiben (1527-től 38-ig) még semmi különbség sincs Erdély és a tulajdonképpeni Magyarország között. Mindkettő belsejében kétfelé marcangolva ingadozik a két koronás király között. Erdélyben épügy vannak Ferdinándnak hű és kitartó alattvalói, mint Jánosnak Szlavóniában és a horvát részeken. „Erdély önállósága 1541-től kezdve bármily nagy lépéseket tett is, még mindig úgy látszott, hogy ez az önállóság tisztán dinasztikus feltételektől... függ. Tradíciók híján az uralkodó építi ki az állam közjogát és viszont, ha akarja, meg is szüntetheti az önállóságot.” A három nemzet szövetségére alapított, cseppfolyós halmazállapotú államot Bocskay illesztette be a középeurópai rendszer önálló része gyanánt, hogy Bethlen Gábor kikristályosító törekvései azután öncélú európai erőtenyezővé avassák. A szeparatiztikus irány — egyenes politikai függvénye a hódoltság geográfiai kiterjedésének és a második és harmadik Habsburg-uralkodó lelketlen semlegességének, sőt rosszindulatának — a magyarság egy részének lelken uralkodó keleti orientáció kényszereredménye, Bocskay lelki átalakulása ennek a lassú nemzetpszichológiai folyamatnak klinikai példája. Egy németbarát, törökellenes, dingsztiahú államférfit miként ösztönzi ellenállhatatlan lelki kényszer épügy, mint a tapasztalatok és a megfontolások üllőjén kalapálódott átalakulása, ismeretlen, idegen pólusok felé. „Bocskay egyénisége úgy mint politikai múltja, egyképpen felkészettek arra, hogy a

kétszázéves törökellenes tradíciókat megszakítva, a tizenhárom éve húzódó török háborút megtörve, a hozzá álló nemzet erejét első feladatainak megoldására irányítsa.” „Hatalmas energiája, a tényeknek tisztán, politikai, nem pedig elvont erkölcsi értékelése, melyet megmutatott a törökbarát erdélyi opposzició véres kiirtásában, majd Báthory Zsigmond újabb visszahozatalában, majd az erdélyi önállóság megsemmisítésekor is a Rudolf királyhoz és a nyugati koncepcióhoz ragaszkodásában: egy sorba állítják őt a nyugati német, francia, angol és hollandus történet nagy alakjaival, akik különböző pártállásokról az élet ugyanolyan semmi-bevételével törtek céljukra, a saját nemzeti államuk létfeltételeinek kialakítására.”

A Martinuzzi által szükségalaknak szánt, kiegészítő és átmeneti politikai organizációnak tekintett s a Báthoryak vére által bizonyos Landeshoheit színvonaláig emelt Erdélyországban azonban valójában Bethlen Gábor alatt termelődik ki a speciális erdélyi gondolkodásmód. Ő az első, aki már „nemcsak Erdélyt hívja édes hazájának (nem pedig Magyarországot), hanem összes politikai konstrukcióinak is, ezt a független Erdélyt teszi középpontjává”, az államra isonba ágyalt református választási maximákkal, a merkantil rendszer egy variánsát beiktató gazdasági politikával és állandó zsoldos hadseregével. Az erdélyi szuverenitás a helvét vallás alapjain, mondhatni, államvallási jellegén nőtt fel, csak úgy, mint a Stuartok episzkopális anglikanizmusa, vagy Richelieu legkeresztényibb királyságának katolikus természete és, hogy ne szomszédoljunk tovább, az osztrák Habsburgok magyarországi uralmának ellenreformatív fejlődése. Az erdélyországi rendi szabadság Bethlen barokk fejedelmi hatalmával szemben, még nagyobb távolságba szakadt deklarált jogainak komoly érvényesítési lehetőségeitől, mint a királyi Magyarország országgyűlései. Az utóbbinál „még csak elhallgatták néha a rendek „jus murmurandi”-ját, amikor a betű és a valóság közt támadt szakadékok felett keseregtek, amott azonban nagyon hamar porbahullottak: a fejek, amelyek másképp gondolkodtak, mint a fejedelem. Az erdélyi törvényhozás azért tovább működött, „tovább hozta az artikulusokat”, — de ezeknek tartalmát a fejedelem akarata határozta meg. Bármily tetszetős és hízelt volt reánk nézve történelmi tudatunk kifomálódása az erdélyi vallási és politikai szabadságról, — az előbbinek proklamálásában a keleti magyarság géniusza állítólag évszázadokkal megelőzte az európai közszellemet — merőben ahistorikus felfogás lenne annak elhívése, hogy Erdélynek vallási viszonyai a hitújítás korában más alapokon fejlődtek volna, mint Magyarország többi részén. Itt is, mint Európában általában a cuius regio, eius religio elve lett mérvadó, vagyis a földesúri hatalom kiterjesztése a lelkiismereti világra is, avval a különbséggel, hogy Erdélyben az államhatalom nem maradt meg a régi egyházban.

A katolikus egyház szekularizációját 1556-ban maradéktalanul végrehajtotta az újhitű államhatalom. Az 1564-iki tordai országgyűlés az „ország békéje érdekében” János Zsigmond unitárius orientációjának hatása alatt valóban felállítja a magyaros (kálvinista) és az ágostai vallások egyenjogúságát és hogy a községekben működő prédikátorok nem kényszeríthetik a lakosságot saját hitükre, de nem „valami egyete-

mes vallásszabadság iránt való lelkesedésből.” Ez a törvény lemond; ugyan az államvallás fogalmáról, de ragaszkodik a közigazgatási területek hitbeli egységéhez, azokban ugyanazon hit kizárólagosságához. „Elvi tolerancia, amely minden felekezetet élni és virulni enged, az egyéni vallásváltóznak és az egyéni vallásos élet jogosultságának elismerése, minden állami kööttség kiküszöbölésével: mindez nem kereshető’ a XVI. században és a XVII. század nagy részében, a racionalizmus és a felvilágosodás korszakai előtt. Egész Erdélyországban akkor oly kevésse volt egy ember, aki szívében a vallási szabadság gondolatát hordozta volna, mint nem volt egész Európában sem.” Hogy a vallási ellentétek küzdelmei nálunk sosem érték el a Bertalan-éjszakák hőfokát, vagy a Cromwelli ridegség fagyos mámorát, annak oka az, hogy fajunk kohójában a spiritualizmus adalékai sohase voltak olyan tömegben, vagy olyan vegyi összetételben, amelyeket csak szakadatlan vérontással lehetett lehűteni. A másik fékező, vagy ernyesztő tényezője vallásos ellentéteinknek a létünk biztosításáért igénybevett energiánk: a feszült éberség a török felé és a nemzet nagy lelki átalakulása a dinasztiaival és a német-séggel való viszonylatunkban. Olyan egyedülálló, vakító szellem, mint a második Zrínyi, a maga egészen különös türelmességével és tárgyilagosságával, „csak messze megelőzte korát.” S végül jegyezzük ide Kemény Zsigmondnak egy mondatát, amelyet szerzünk idéz a Tizenkilencedik Század-jában, más vonatkozások hangsúlyával: „Elejétől fogva kölcsönöz nép voltunk törvényeinket illetőleg. S ha alkotmányunk sok ágénuszát, amelyek miatt már alig lehet mozogni, kissé szemügyre vennők, kislülne, hogy nem egyebek, mint idegen nemzetektől kölcsönzött ó-institueiók tulajdonságai, amely institúciók eredetieknek csak azért látszanak, mert róluk az európai polgárosodás, mint régi halottjairól, már rég elfeledkezett.” Az erdélyi-tiszai magyar psziché, amely saját viszon-tagságainak hatása alatt saját befedgettségeinek cellájában arról ábrándozott, hogy a szabadságeszme-komplexummal megelőzte Európát, nem fogadhatta ezeket a megállapításokat érzelmi élete szikkadt üledé-keinek viharos felkavarodása nélkül.

Bethlen Gábor Erdélyt főlemelte a legmagasabb fokra, amelyet a Porta még éppen hogy eltűrhetett: „De az ő török tárgyalásaiból kiolvas-Fató az az éfédínéhy, hogy Böeskaynak erdélyi koncepciója mégis csak korlátok közé van szorítva, amelyeket ha át akar lépni, barbár büntetés fogja a vazallus államot alattvalói köteletségére figyelmeztetni.” „A török koncepció csak kis Erdélyt tűrt meg.” Az a Rákóczy fejedelem, aki házi hatalmára támaszkodva önálló külpolitikai célokkal és eszköz-ekkel akart előre haladni, prédája lett az új dunai versenytárral szemben hatalmára féltékeny töröknek. Ami utána következett „Erdély aranykorában,” az már alig különbözött lényegesen a moldvai vagy havasalföldi vajdák megalázó vazallátusától, amelyet a szerálypolitika selyem- vagy aranyzinóron rángatott tetszése szerint. Azért a viszony-lagos nyugalomért, amelyet Erdély Apafi Mihály alatt élvezett, Teleki Mihály agyafúrt praktikai mellett, Erdélynek fizetnie kellett és az erdélyi magyarságnak azzal, hogy kikapcsolódott a középeurópai keresztény nemzetek nagy szolidáris vállalkozásából, Budavár visszafoglalá-

sából s utóbb vállalni azt a méltatlan vádat, hogy a magyarság erejének legpihentebb és legszervezettebb része a kereszt és a félhold döntő tusájában az utóbbi szövetségének látszatát viselte. Ezt a gyanút és bizalmatlanságot egy különben becsületes császári tábornok úgy fejezte ki, hogy „az erdélyieknek rendes gondolkodásuk mindkét féllel tartani.” De ne higyjük azt, mintha Szekfü kiméletesebb lenne a katolikus restaurációval összeforrott Habsburg-abszolútizmus iránt.

Amikor megállapítja, hogy „a pápaság és a német nép mellett a Habsburg-háznak és a tőle alkotott ausztriai monarchiának nagy érdeme márészt bünétől rója fel, hogy a három század óta folyton vérző Magyarország több porcióra köteles, a fölszabadító háború alatt, mint az ép és friss ausztriai területek, hogy — mint a különben opportunistá Esterházy Pál nádor panaszkolta — az „udvarnál azt a lovat csapják legjobban, aki legtöbbet vonszol”, hogy a visszafoglalás a magyar huszárság alkalmazása nélkül teljességgel elképzelhetetlen és hogy csak a bécsi bizalmatlanság szorította ki a vezetésből a magyarságot. Belerajzolva a leopoldi korszak sötét önkényuralmát az európai abszolútizmusok keretébe, megbélyegzi azt a kormányzatot, amelyből hiányzott a népjóléti gondolat s amely Richelieut követte a nagyurak lefejeztetésében, de soha eszükben meg nem fordult, hogy a népet, melyet saját rendelkezési jogától megfosztottak, megmentsék az élihaláltól. „Oesterreieh über alles, wenn es nur will” programjának esztelen végrehajtása meríti végkép a magyar lelket a németgyűlölet tajtékzó óceánjába, amiből a felszabadító háború közös élményeinek ellenére a nemzet, még 1867 után se tudott teljesen partra vergődni és idegeníti el a katolikus szentistváni gondolat méltatlan sáfárjait a magyar tömegektől.

Alig tért magához a magyar a félhold szarvának letörlése után a törökgyűlölet ősi paroxizmusából, egy más, nem kevésbé megokolt politikai szenvedély hatalma alá jut, amelynek tiszta, nemes képviselője a katolikus Rákóczi és szabadságharca. Rákóczi „európai méretű egyéniség”, „egyike a legnagyobb nemzetszervezőknek”, „Zrínyi tanítványa”, „a népi hazafiság első öntudatos reprezentánsa”, akinek politikai személyiségén utóbb eltörölhetetlen nyomokat hagyott a transzylvan gondolat ressentimentje. Hogy fegyver alá tudta hoznia magyarság oly tömegeit, aminők a középkor óta nem voltak együtt, az az ő legszemélyesebb műve, aki Zrínyi után először „nagy külföldi műveltség magaslatáról kereste elmaradt fajtája fölemelésének útját” s aki minden kortársa közül a paraszt-sorsot azzal a sajátásgos részvétellel nézi, amely a jobbágytartó társadalomtól és a bécsi kormányzékektől még annyira idegen volt. A fölkelés katonai csődje az utolsó években részben „azzal magyarázható, hogy a földesurak Rákóczi rendeletei ellenére sem hagyták jobbágyaikat katonáskodni”, másrészt a Habsburgok állásának a tengeri hatalmak szövetségé alfal érvényre jutott túlsúlyában, egy olyan európai helyzetben, amelybe a transzylvan eszme nem volt többé beleilleszthető. A hazai fejlődésre mégis valóságos szerencse volt, hogy a szatmári béke a szécsényi gyűlés által a magyar rendiségbe iktatott lengyel konföderációs elemet kiküszöbölte, amikor másrészt csakis a Rákóczi-mozgalommal életrehívott erő kifejtés szívóssága kényszerítette rá a dinasztia minden ellentétes hangulat és törekvés dacára a közjogi kompromisszumra és hogy a kontinentális abszolútizmus „egyedül a kis magyar rendiség előtt

hajolt meg”. A Rákóczi-mozgalom másik eredménye, hogy valamennyire mérsékelte a Neoaquistica által megindított magyarellenes telepítési akció államcéljait, amely a „sátorkultúra eigányfokán álló”, különböző etnikumú vlachy rác, horvát elemekből a görögkeleti ortodoxia egyesítő hatásai alatt külön nemzettestet akart formálni a „magyar rebellió” ellen.

A magyarság a királyi ország és Erdély össznépségéhez képest alig múlja felül az egymillió lelket. Európa „lelkiségében” a magyar elem alig egy százaléknyi, amely tehát alkotó, vezető, kigondoló munka dolgában hátterbe szorult s előkelő szerepet aligha játszhatik. „A maroknyi magyarság — ha volt még benne valami őseinek államalapító és államfenntartó érzékéből — 1711 után közjogi és nagyhatalmi aspirációk helyett a legprimitívebb feladattal, az ország betelepítéséről kellett gondoskodnia, hiszen a Neoaquistica-bizottság munkájából, Kollonies és mások terveiből világos volt, hogyha ezt ő maga el nem végzi, akkor ellenséges tényezők fogják azt saját fejlődését megakadályozva, végrehajtani.” A telepítés iránya azért megmaradt a bécsi katonai hatóságok kezében, amelyek miközben tízezer szám hozatják a sváb földről és Frankóniából a német mezőgazdákat és kisiparosokat, mialatt szabad folyást engednek a balkáni vilajetekből a fanarióta uralom által kiüldözött oláh lakosság telepedésének és szervezik és kiváltságokkal ruházzák fel a rácoakat — egyedül magyar telepest nem kívántak látni. Az oláh telepítésért csak részben, a szerb kérdésért egyáltalán nem lehet felelőssé tenni a magyar hatóságokat, mert ezek „épp a kialakulás évtizedeiben a legcsekélyebb befolyással sem bírtak s a szerb népet csak akkor kapták kezükbe, mikor ennek politikai viszonyai, gondolatvilága oly formák közé jutottak, amelyekben a békés együttélés csak múló lehetőségnek látszott.” Fenn kellett tartani azt a fegyveres erőt, amely Rákóczi ellen bevált. „A rácoakat fegyveres katonává nevelve egyetlen népeként szabadságizmével, a földesúri viszony megvetésére szoktatva, a ráe és a magyar törekvések antitézisét örökíti meg a bécsi kormány, amely a divide et impera államraeionalisztikus eszméjét sehol sem tudta oly tökéletesen megvalósítani, mint éppen itt.” A mai kor magyarjának ősei a béke beköszöntésével örvény szélén állottak, amely szinte elnyelte múlt jókat is. Ez, az „ide-oda tologatott, erre-arra vándorló népesség Európában szinte példátlanul próbálta meg másodszer elfoglalni saját hazáját, amelynek védelmében fogyott meg annyira s a régi helyi tradíciókból kiválva, az új helyzet követelményei szerint próbált átalakulni.” „Felismerve ezt, sokat megértünk a magyar paraszt önzőnek nevezett individualizmusából, a kisebb és nagyobb közösségek iránt érzett közönyéből.” Mindazonáltal a magyar állami élet művelő hatása e néprajzi egyvelegben félreismerhetetlen, hiszen a magyar faj energiáinak egyik hatalmas megnyilatkozása az a folyamat is, melynek során „a III. Károlytól telepített idegen földesurak nagyrésze kivész s a megmaradtat az új, erőteljes nagybirtokosostály teljességgel áthonosítja önmagához.”

Az az új idea, illetve az a régi, amelynek vékony ere gyakran egészen eltűnt a vér és a vas századainak hegy tömbjei alatt s amely az állami és történelmi öntudat összeforrasztó cementjét képviseli a néprajzi zürzavarban, a magyar barokk nagy gondolati tartalma, a Regnum Marianum közjoga, „amelyet csak későbbi szabadságideák egyoldalú kultusza tudott nemzetietlennek, alkotmányellenesnek, abszolutisztikusnak elképzelni s amely,

mint a történet szemlélet optimisztikus alakja, gyökeres ellentétét képezi a török korszak kétségbeesésének és pesszimizmusának.” „Az egész magyar történet századait átfogó, nemzeti szellemű történetfel-fogást a barokk-kor kezdi kialakítani. Ez fedez föl a hazai történetben csodálatramiértő erényeket és ez lát benne először vezető ideákat, amelyek a széteső századokat a nemzeti öncélúság jegyében összekapcsolják s feloldhatatlan egységbe kovácsolják, amely egység minden más nemzet történetétől imminensen különbözik.” „Ezt az új optimista öntudatot, amelyből a nemzet erőinek óriási segélyforrásai fakadhattak, a magyar jezsuiták történetfilozófója dolgozta ki, utóbb legpregnansabb, egyszersmind legtulzább kifejezést egy protestáns tudós tolla adott neki, Bél Mátyás tanítványa, Tompa-Szászky János 1748-ban.” A XVIII. század barokk kultúrája nemcsak Nyugatról hozta magával az egy állam — egy vallás posztulátumát, hanem az uralkodóház; védelme alatt „kibontakozó katolikus restaurációs mozgalommár egyenesen az államhatárolomra támaszkodott. A barokk-irodalom szélső jobbszárnyán álló szellemek egyenesen állami beavatkozástól remélték a protestantizmus megemmisítését. De az ily „fantasztikus elképzelésekkel szemben a protestantizmusnak több nemzedékre lenyúzó gyökerei erősen állottak a magyar talajban”, bár jövőjét egészen csak a laicitált államhatalom képviselője, II. József menti meg. Noha „a közigazgatási nyomás alá helyezett protestáns egyházaknak kiterjedési felülete megszükül, lélekszáma megfogy: a megmaradt terület konzisztenciája annál szilárdabb lesz és hívei lélekben is felbonthatatlanul összekapcsolódnak vallásukkal”. A protestantizmus azi államhatalomtól való elhagyatottságának pszichológiai folyamata alatt most veszi föl végképp Habsburg-ellenességének formáját. Ez a barokk lelkesültség teremti meg a magyar főpapok és főurak „építő szenvedélyeiben” a Bauherr típusát. A középkori gótika és a renaissance gyéren fennmaradt emlékei mellett középkületeink, templomaink, kastélyaink és polgári házaink a barokk szellem alkotásai a magyar Versailles eszterházai csodájával, amely „az erőteljes, férfias barokk kultúrának már túlfinomodását, közeli halálát, rokokó elfajulását” jelentette.

A magyar rendiségnek ezt az eszmei és világgépi egységét robbantotta szét a racionalizmus és a felvilágosodás „pokolgépe”, egy világrendnek békét, boldogságot, pszichikai lefeszülést árasztó légköréből, álomvilágából egyszerre lepottyantunk a földre. „A francia racionalizmusnak gyakran naív hittel jelentkező dogmatizmusából a magyar földön sötét, melankolikus szkepszis lesz, amely keserűen tagadja a körülötte levő világot, azzal közönséget nem vállal, de változtatni sem tud rajta.” Bessenyeiben a felvilágosodás embere végső fokon „kapitulál a rendi szellemű földesúr előtt”, de Hajnóczy és Berzeviczy Gergely már világosan látják a felvilágosodás társadalmi követelményeit és következményeit s az élet egyetlen nagy szervező elvéhez, a Rációhoz! zárandokolnak, megoszolva a ferneyi próféta és Rousseau útmutatásai között. II. Józsefnél az észszerűség szolgálatában egyetlen uralkodó sem vállalkozott nagyobb munkára és életének végén egyik sem bukkott oly tragikusan „optimizmusának felhőiből” — az anyag legyúrta a Rációt, ebből azonban a XVIII. századvég magyar intellektueljei nem az elv hibás voltára következtettek, hanem legfeljebb arra, hogy reformgondolatai szinte frontálisan támadták a magyar alkotmányt, sőt nyelvi rendeleteivel a

nemzeti létet magát is, ennél fogva a kudarc is ezért következett el. Hiába: „a felvilágosodás állama nem volt többé; kezelhető rendi keretekben”. E tanulság levonásának kérelmelhetetlen logikája sodorta II. József magyar munkatársainak nagy részét vagy az oppozícióba, vagy a párisi események hatása alatt egy földalatti mozgalomba, mikor kétségbeesve látják azt, hogy az enervált rendiség se a nemzetiség, se a társadalmi fejlődés útján nem bír haladni tapodtat sem. Erkölcsileg silányabb tagjaik, akik főleg József halála után felcsaptak besúgóknak és konfidenseknek, II. Lipót alatt, éhhoppon maradvá s maguk előtt tologatva néhány kiváló tls intakt haladó szellem spanyolfalát, akiket lelkileg összeroppantott a Ferencel beköszöntött reakció: megszervezik a jakobinus páholyokat, amiért a budai Vérmezőn fejükkel” lakolnak. Ezzel a megdöbbenő fináléval zárult a nemzet vékony értelmiségi rétegének intellektuális lázadása a rendi formák ellen. A nemzeti és haladó gondolat összekapcsolásának elképzelése zátonyra fut, ahol egy emberöltőnyi időt vesztelge, hogy azután egy nagy nemzedék és egy roppant szellemi energia elmozdítsa a magyar empire sekély vizeiről.

A *Tizenkilencedik Század* szerkezeti csontváza ugyanaz, mint a Három Nemzedéké, azzal a különbséggel, amit egyrészt tíz esztendőnyi fejlődés vitt be a szövettani formákba, másrészt arányai megnagyobbodtak a vázra szervesen ránőtt hús teltebb idomaival és izmaival, azaz az anyag nagyobb súlyával. A nemzeti politikában azért maradtunk le a külföld mögött, amelynek úgyszólván minden nyugati és középeurópai népe a jakobinus és napóleoni mozgalom eszmeáramlásainak delejességével volt telítve, mert „az aktív nemzeti politikának lényeges előzményei nálunk hiányoztak”. Az abszolutizmus nemzetépítő hatása kiesett történetünkéből. „Nemcsak a török kor másfél századával maradtunk el a nyugati fejlődéstől: a XVIII. század rendezettebb viszonyai közt bármennyire iparkodtunk pótolni is az elmulasztottakat, az idegen központból működő királyság nem teljesítette a nemzeti dinasztiák akkori feladatait s nem készítette elő a nemzeti kor számára a közigazgatási, társadalmi és technikai előzményeket.” „A nemzeti érzés hevesen lüktet az államhatárok között”, holott az államnak még csak annyiban van magyar jellege, „amennyiben a két állam-meghatározó tényező, a király és a rendiség közül, legalább az utóbbi magyar”. A francia forradalmi ideák lefoszlása óta „megmarad ugyan a magyar nemzeti érzés, de ez szűkkörű, csak a rendiséget öleli át s elutasítja magától a nagy többséget alkotó szegény népet”. Ha végigtekintünk a jobbágság sorsán ezekben az évtizedekben, mely Werbőczy korában nehezedett el, folytonos süllyedést kell megállapítanunk, kivéve Mária Terézia és II. József szociálpolitikai reformjait a a rendi nacionalizmus korszaka, Széchenyt megelőzőleg, „a legvigasztalabbak egyike”. „A júliusi forradalom évében a magyar rendek még a jobbágy helyzetén nem kívánnak javítani, a robotot és minden úri szolgáltatást, még a haj tó vadászatnál is, jogosnak tartják, mert minden föld tulajdonjoga a földesúrhoz tartozik.” A fennálló rendtől lényegesen eltérő vágyképekkel alig találkozunk az elmúlt század első évtizedeiben. A magyar mi; diség önmagából nem ujhódott meg és csak az volt az szerencséje, hogy Ferenc királysága nem volt hajlandó az újítás fákláját kezébe ragadni.

A rendiség, a status quo tehát a magyar empire időszakában árnya, latnyit se változik. „A felvilágosodási gondolatok a rendiségnek ez újabb;

megszilárdulása korszakában különösen két, egymástól eléggé távol fekvő területen figyelhetők meg: a gazdasági életben és a vallások egymásközi viszonyában.” Tisztán gazdasági elméletek alapján is megrendült Európában a feudális megkötöttségű mezőgazdaság. A német- Albrecht Thaer, Smith Adam elveit érvényesíti a mezőgazdaságban is, amelyet oly iparnak tart, melynek célja állati vagy vegetabilis termelése által minél több nyereséget hozni, azaz kapitalisztikus üzem. E felfogás ellen a német romantika egyik vezető egyénisége, Adam Müller lép fel, „hangsúlyozva, hogy a föld nem lehet sivár üzerkedés tárgya, birtokosának mindenkor tekintettel kell lennie a földjén élő más emberek sorsára is, következésképp a feudális-patriarhális, kezelési forma, természetes javításokkal fenntartandó.” Csodálatosképpen az egyébként fejlődni nem tudó magyar rendiség ezen a vonalon a racionalisztikus gondolkodás hatása alá jut s az egész birtokososztály Werbőczy tanairól szinte ugrásszerűen tér át a föld szabad forgalmának liberális elvére. Ahol azonban a magyar rendiség a legnagyobb szellemi átalakuláson ment keresztül, illetve ahol a jozefinista egyházpolitika és a racionalizmus a legmaradóbb nyomokat hagyta hátra, az, a barokknak hatalmas vallási fölgerjedeseihez képest, a kor lelkiismereti világképe volt. A XVIII. század második felében majdnem két nemzedék nőtt fel a felvilágosodásnak vallásellenességtől duzzadó emlekein, tökéletes laicizmusban. „Azok a , katolikus lelkészek és teológiai tanárok, akik még II. József pozsonyi és pesti állami papnöveldeiben tanultak, egész működésükben sem szabadultak többé jozefinista és jansenista emlekeiktől. De nemcsak az ő felvilágosodási hajlandóságuk segítette a közömbösség terjedését. A személy szerint vallásos Ferenc királynak hosszú uralkodása alatt az államhatalom már alig volt katolikusnak nevezhető, a katolikus egyházzal szemben folyvást laikus elveket érvényesített a mellett, hogy külsőleg katolikus jellegét fenntartva, épp a katolikus egyház ügyei felett gyámkodott és teljhatalommal rendelkezett.” Ez a közömbösség tette lehetővé, hogy a külső dísz fenntartására, „a főpapok politikai méltósága, az ünnepnapok fényes, nyilvános és hivatalos megülése mellett a katolikus társadalom nemcsak egyházának vezető befolyásáról mondott le,” hanem beletörődött, hogy az egyház a vele szemben lényegileg ellenséges államhatalom által leigáztassék. Ugyanez a folyamat észlelhető protestáns vonatkozásokban is. „Kis Jánosnak egyéni fejlődése jellemző a korra: már a soproni ágostai gimnáziumban Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Helvetius, Macchiavelli voltak olvasmányai, hite, csakhamar megrendült, azonban felismerte, hogy a vallás és hit részletei mégis megférnek a felvilágosodott józan ésszel.” Elsősorban protestáns írók és tudósok körében találkozzunk német mintára a neohumanizmus gondolataival, azon irányéival, amely Herder „humanitása, Schiller és Goethe tiszta emberisége megvalósításába helyezi a művelt élet célját s amely felekezeti, sőt nemzeti ellentéteken túl is emelkedve” az antik világ régiójába akar emelkedni. Nálunk a rendiség végvonaglásának ez időszakában a magyar nyelvi mozgalom még csak azt a formát mutatja, hogy a többségi nyelv megpróbálja érvényesülésének határait kitolni az államhatárokig. Boldogabb nemzetek számára ezt a munkát már az abszolút királyság elvé-

gezte, melynek hatalmi eszközeivel szemben nem volt védekezés, de nem volt európai közvélemény sem, amely például a breton és más nyelvek könyörtelen háttérbe szorítását megbélyegezte volna. A nyelvmozgalom kezdetei azonban s azok az elementáris ellenállások, amelyekkel legott találkozott, előre jelezték azokat a szörnyű veszélyeket, vagy teljességgel elháríthatatlan akadályokat, amelyekkel a magyarságnak liberális-nacionális törekvései szembekerültek.

A *Hitel* megjelenése „robbanógolyókat ereszt a háromszázéves rendiség testébe”, amely a század harmadik évtizedében már annyira különböző, sőt ellentétes fejlődési erők nyugtalanító hatásait érezte. Szerző Széchenyi-szemlélete még kiteljesedettebb formát ölt, mint a *Három Nemzedékben*. „Nemzet, a keresztény perfeccionizmus magaslatáról nézve nem alkotmány kérdése Széchenyinél, a politikának jóformán semmi köze hozzá: a nemzetiség egyszerűen föltétele annak, hogy a magyarok olyanok legyenek, kiknek szívét „semmi sem töltheti tökéletesen bé, mint az igazán nagy, nemes és szép”. Széchenyi a rendi nemzet megvetésében és a magyar faji kapcsolat öntudatában „unikum a maga korában”. Ami hat reá, „az eredeti népi, nem pedig történeti, lett vagy csinált, ez az, ami legjobban mutatja, hogy hon-szerelme és magyarsága végkép elvált a történeti magyar érzéstől és visszamenekül, mint gyermek az anyjához, az ősi faji összefüggésekbe”. Jóllehet ő az első magyar, aki a Hortobágy futóhomokján és a Dunántúl kies hajlatain egyformán otthon érzi magát, a barokk optimizmusától gyökeresen eltérő történetfilozófiájával mégis társtalanul áll: „koporsó, nemzetihalál állandó fogalmi ennek a szemléletnek”. A csend, a végtelen úr némasága — kiált-hatott fel Pascalal — megremegette lelketem. „Szegény kis haza, mégis elég csúnyácska vagy” — mondja ellentétben a barokk-kor idealizáló szokásaival. Érzéketlen halottak vagyunk — úgy érzi máskor — akik valami veszedelmes varázslat segítségével még vonszolni tudjuk magunkat. Néha úgy látja a magyarságot, mint az üres sírt, amelyben még a reménynek hamva sem maradt meg. Résztvétele, rémületében és fájalmában sikoltozik, mint Achilles Patroklosz holtteteménél. „Sem előtte, sem utána nem akadt magyar, kinek gondolkodásában a szegény nép sorsa annyira központi probléma lett volna, hogy egész állambölcséletét az azon esett igazságtalanságból fejlesztette volna ki. „Erkölcs mellett nemzetiség és jobbágysors javulásától függ nemzeti fennállásunk”. Gyengességünk oka „öt párt,, hat vallás, tíz nemzet, ötvenkét külön vármegye”. S végül a megváltó szavak, amelyekben sötét tépelődéseinek zajló mélységeiből kiáltja világgá isteni pátoszát, miként Beethoven a IX. szimfóniában a vonagló emberszív megbékélésének harmóniáját: „a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddig-elé sehol ki nem fejlett,, sehol érettségre nem virult sajátságait; sajátságait egy törzsök fajnak, mely jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk legkiképzettebb részeit s felbőszülésiben mint Isten ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különös s erejénél fogva bizonyosan annyi jót s nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csak hogy mint azoknál, úgy ennél is, külön sajátsági árnyékolatokban a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad

erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségekre kell tisz-
tulni, felemelkedni”. „Ő, ürítsük ki valahára, még mielőtt késő volna, az
önismeret felette keserű, igaz, de nemzeti javulásunkra oly jótékonyan ható,
sőt elkerülhetetlenül szükséges serlegét fenéki!” Ily felszólításnak — teszi
hozzá Szekfü — csak az oly kiváltságos nemzet engedelmeskedhetnék, amely
csupa magas műveltségű és erkölcsű emberből, nem pedig csak most föl-
emelendőkől állana. Sok nagy szellem azért bukott el, mert nem törődött
a tömegek lélektanával. Bele kell vegyülni a nyájba — mondja egy francia
politikai író — ki kell tapasztalni, hogyan érez, mik a gyöngéi. Jupiter,
aki állati alakot öltött, hogy földi vállalkozásaiban boldogulhasson, kitűnő
példa a szerelemben és a politikában egyaránt. Mert — állapítja meg a
szerző — a nemzetiségnek Széchenyi-féle koncepciójával párhuzamosan, sőt
azt megelőzőleg készen áll egy más nemzeti fogalomkör, „mely múltra és
jövőre nézve optimizmust hirdet s önmagában találja meg saját cselekvése
erkölcsi mértékét”. Ez az új magyar mitológia és megalomania az érdekes
Horváth Istvánban tisztelt tudományos poétáját s az ő történetileg és föld-
rajzilag „végtelenbe meghosszabbított optimizmusa” naiv ábrándozásai elle-
nére is, sokkal inkább hat a köztudatra és a közhangulatra, mint Széchenyi
komor vagy legalább is nagy akarati elszántságot és állhatatosságot követelő
nemzetnevelési rendszere. Ez az ábrándos nacionalizmus, megkeresztelve a
Jungt-Deutschland, a *Giovane Italia* és a lamartinei liberalizmus ideológiá-
jának szenteltvízével, lép nászra a *Fiatall Magyarországnak* lelki és szellemi
világával, a jurátusoknak, az országggyűlési ifjúságnak naiv titánkodásával.
A fejlődés hihetetlen rohamossággal folyt le. „Beleélték magukat — fa-
kadtt ki egyszer Deák Ferenc a Lamartinet faló fiatalokra — azon időkben
(*Historie des Girondins*), mindegyiketek választ magának egy kedvenc hőst
a francia forradalom szomorú játéka sz szereplői közül és azt hiszi, hogy
ezt a szerepet el is fogja játszani. Lamartine könyve veszedelmes olvas-
mány, sem nem történelem, sem nem regény, de legkevésbé biblia, amit
pedig ti csináltok belőle.”

Akik Széchenyit nem tudták nyomon követni, azokat, a rendi nemzet
túlnyomó többségét, Kossuth nyeri meg a reformnak. A negyvenes években
egyetemessé vált reformhangulat már az ő személyes teljesítménye. Szekfü
szerint Kossuth műve, hogy a liberális tan mélyen behatolt a magyar agy-
velők szövevényeibe s hogy ott él annak rejtett zugaiban ma is. Ő az, aki
„heterogén tömegeket képes egyesíteni a nemzeti reformnak ugyanazon
atmoszférájában.” „Lényegébe époly teljesen sikerült átömlesztenie a libe-
rális tant, akár csak a magyar nemzetiséget”. De hogy ez a nemzeti és libe-
rális reform milyen legyen, arra nézve „a felhős ködös távolában hagyta a
közönséget”. „A magyar Parlag autokchon szükségleteit külföldi törvény-
hozások átültetésével véli kielégetheti; könyvek, de leginkább, híriapok és
folyóiratok útján tájékozva van a német szövetséges államok. Francia- és
Angolország, az Északamerikai Egyesült Államok, sőt még egzotikus terü-
letek alkotmányváltozásairól is s azok egyikét vagy másikat minden további
mérlegelés nélkül alkalmazhatónak tartja viszonyainkra is.” A nemzetiségi
eszme megerősödéséhez az ideológiai elemeken kívül még egy momentum
járul: a gazdasági érdek, amelynek e korbéli kanonistája, List Frigyes

szembeszállt a Smith-féle liberális szabadkereskedelmi tannal. Szerinte nemcsak az egy nyelv és irodalom, hanem a különféle természetű segélyforrásokkal felruházott országterület a nemzet-fogalom normatívuma, melynek földtere, nagy népessége van s amely földművelését, iparát és kereskedelmét, vízi és szárazföldi közlekedését épügy köteles sajátmaga iránt kifejleszteni, mint alkotmányát és irodalmát. List mondta, hogy a magyarok sebe a legtermészetesebb forrása Ausztria gyöngeségének, s Kossuth az ő védvám-politikáját a List-féle politikai ökonómiából alkalmazta hazánkra. A magyarság tehát Kolowrat és Metternich rendszerét egyszerre három ponton támadja: a nemzetiségi, a közjogi és a gazdasági ponton. Széchenyi hangja a negyvenes években már csak „mint árva hegedűszó a magányos éjben búgott ki a tömegek közül”.

Felelős-e ez a magyar liberalizmus a nemzetiségi kérdés politikai el-fajulásaiért, amelynek veszedelmeitől ez az árva hegedűszó annyira óvta a nemzetet? Amikor a nyelvmozgalomnak és az úgynevezett kultúrnaeionaliz-musnak az idegen népfajok között érvényesült fejlődését s a magyar libera-lizmushoz és állameszméhez való viszonyát boncolja, szerző elsősorban saját kutatásaira támaszkodik. (Iratok a magyar államnyelv kérdésének történe-téhez, 1790-1848-ig.) E kutatások alapján leszögezi azt a tételt, hogy a magyarság és kisebbségek szétválását nem a magyar államnyelv erőszaköl-lása okozta, továbbá, elvetendő tévedésnek tartja, hogy a latin nyelv uralma esetén a jó viszony megmaradhatott volna. A nacionalizmus ez ifjúkorában egész Európában késői korok gondolkodásának antiepipálása lett volna, ha bárki is azt képzeli, hogy vegyes nemzetiségi államban a közigazgatás és kormányzás nyelve is vegyes legyen. „Hogy a magyarság nem vált el az akkori Európától és már akkor nem fedezte fel, szinte három nemzedék szellemi munkáját megelőzve, a kisebbségvédelmet, ezért egykor, amikor a nemzetiség terjedésének technikáját már mindenütt képesek tudományos távlatból is nézni, fölmentést fog nyerni a mai elítélés helyett”. Amikor a magyar nyelvmozgalom nemcsak az idegen fajok nemzetiségi érzékenységét horzsolta, hanem kihívta a császári kormány féltékenységét is, ugyanakkor, csodálatosképpen, Gráj illirizmusa „osztozott a cseh mo, zgalom szerencsésjé-ben, vagyis abban, hogy felülről pártfogolva szabadon fejlődhetett...” „Abban pedig egészen egyedülálló volt, hogy vezetői kezdettől fogva fel-ajánlkoztak azon rendőri hatóságnak, mely a magyar, a német és az olasz nemzetiség legvadabb elnyomója volt.” Másrészt kezdettől fogva, még tót vonatkozásban is megfigyelhető, hogy a kérdés súlypontja, azaz irredentisz-tikus, állambontó jellege, nem belső fejlődési vonalak eredménye volt, ha-nem nagy szláv erők szították (Palacky) s az uralkodóház vak politikája védelmébe vette a magyarság ellen irányuló élük miatt. Már Stur Lajos, a szabadság védangyalának nevezi a Habsburgokat s a szent szövetségben a szabadság korszakát üdvözi. A hazai tótság nagy szülőttei, Dobrowszky, Kollár, Saffarik, „jóformán semmivel sem járultak hozzá saját népük kultú-rájához, szorosan csatlakozva a pánszlávizmus egyetemes irányához.”

Ezek ellenére — úgymond szerzőnk — nincs kizárva, hogy idegen erők közbelépése nélkül, a magyarság és a vele lakó népek egymás között meg-találták volna a modus vivendit; ezt annál inkább feltehetjük, mert mint

láttuk, a nem magyar népek jóval később ébredtek öntudatra s így politikai gondolkodásukban még nem jutottak el addig a határig, ahol feltétlenül az állami önállóság' teljességét kellett követelniük. Lehetségesnek kell tartanunk, hogy a Duna-medence népei egymásközötti zavartalan érintkezésben meg-egyeztek volna az akkori levegőben úszó liberális egyéni szabadság jogán s ezzel a népfajok harca helyett népfajok békéje biztosított volna legalább is több évtizedre. Kötve hisszük, noha néha magunk is szívesen elmerengünk ilyen retrospektív gondolati vagy képzeleti játék örömein. Hiszen mi történt 1848-ban? Az, hogy a dinasztia minden erőfeszítése, tekintélye, ármánykodása dacára is a nemzetiségek nagy tömegei vettek részt a szabadságharcban Kossuth zászlója alatt, bár a nemzetiségi rekonziliációt célzó országgyűlési törvény csak a küzdelem végnapjaiban született meg Szege- den. Kossuth emigracionális csalódásai (dunai konföderáció), Deák-Eötvös 1868-iki törvénye ellenére a nemzetiségek intelligenciája sehog, vagy csak nagyon kis részben volt megnyerhető a magyar állameszme legliberálisabb, leglazább formájának is. Mihelyt egy faj nemzeti öntudatra ébred, öncél- nak érzi magát. „Amíg abban — úgymond Réz Mihály egy tanulmányában — egy idegen faj állama akadályozza, szabadságra törekszik. Amint ön- maga lesz államalkotóvá, teljes uralomra.” Hogy az új kisebbségi jogrend- szer korábban tett tapasztalatok volt nemzetiségeinket is más orientációra készítetik előbb-utóbb és hogy találkozni fognak fele úton a Széchenyi— Deák—Eötvös gondolatnak egyenes folytatását képező új magyar nemze- tiségi koncepcióval s hogy a gazdasági nacionalizmus borzalmas eredményei előbb-utóbb egy dunavölgyi integrálódás melegágyát alkothatják, abban mi sem kételkedünk, sőt csakis ebben a lehetőségben látjuk államterületi revin- dikációs jogaink érvényesülését.

Székfü felfogásának bizonyos átalakulását tapasztalhatjuk a *Három Nemzedékhez* képest Kossuth iránya és jelentőségének megítélésében. Itt — úgy érezzük — többről van szó, mint egyszerű retoucheról. Ez az ítéleti korrekktivum nem a szerzőnek a közvélemény hullámzásához való hangulati alkalmazkodásából jött létre, hanem abból, hogy most a régi és az új tör- ténéelmi anyag alapján először mélyedhetett el a szabadságharc reális, poli- tikamentes vizsgálatába és annak a nemzeti teljesítménynek átfogó szemlé- letébe, amely elválaszthatatlan ettől a nagy, sorsküldötte férfiútól. „A sápadt férfiúba mintha a Korszellem, a Szabadság lelke szállt volna... Az ő láng- szava az, mely szeptember végének borzasztó napjaiban, mikor az eddigi vezetők kétségbeesve a haza sorsán, mind visszavonultak, mikor a bánnal szembeállított kis seregben a radikális Perczel-testvérek a császári tiszteket sértegetik s ezek egymásután hagyják el a nemzet ügyét..., mikor Pesten mob garázdálkodik s *Marcius Tizenötödikének* művelt írói forradalmi vér- gőzben helyeslik Lamberg meggyilkoltatását: akkor ő távol az elvadult túl- zásoktól a haza egyetemes érdekére függesztett szemmel keresi a honvédelem lehetőségeit. Hogy Batthyány távoztával az ország anarhiába nem süllyedt, hanem ellenkezőleg, oly erőfeszítésre lendült, aminőre a török századók és Rákóczi harcai óta példa nem volt, ez Kossuth történeti érdeme. A nemzeti erőfeszítés most egy liberális korszakba esett. Innen annak szabadelvű formái s innen Kossuth szabadságvédő hangjának óriási nemzeti hatása. A

nemzeti szabadságérzelmeiket senki, még Lamartine sem tudta oly megragadó szavakba öltöztetni, mint Kossuth.”

Nem, Szekfü nem maradt következetlen lelke és szelleme egész lát-határán uralkodó gondolati planétájához, amely Széchenyi kavargó, roman-tikus káoszban gomolygó eszmevilágából szakadt ki. Károlyi Arpád nagy műve (*Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pere*) érveinek és adatainak királyvize se tudta feloldani és szétmállasztani ennek a primer koncepciónak nemes ércből vétetett anyagát. Széchenyi összerop-panása után egy ideig Batthyány Lajos görnyedt ennek a politikának ke-resztje alatt. „Ő az, akinek munkája a haza és dinasztia, két egymástól el-távolodó erő szolgálatában napról-napra reménytelenebb köteleltségjeljesítés volt. Ő az, aki az ellentétes erők között már életében átélte halálának mar-tíriumát... Politikai gondolata: az április 11-iki törvények alapján Magyar-ország békés kifej lése, az ősi államterületen, a háromszáz éves dinasztia alatt, kapcsolatban az örökös tartományokkal.” Azután, 1848 decemberétői fogva Görgei cipeli tovább az eszme sorsának terhét. „Azon kevés magyarok közé tartozott, kik mintegy Széchenyi tanítványaiként nevének nevezték a dol-gokat, kiknek józanságát és felelősségérzetét semmi lelkesedés el nem ve-hette ... Széchenyi praktikus megoldásokat kereső, logikus szelleme, maró iróniája, a szalmatűz iránti ellenszenve most egyszerű barna honvédtiszti egyenruhában jelentkezik s amíg a hadidolgokra korlátozódik, addig nagy sikereket is ér el.”

A kiegyezés utáni korszaknak történelmileg kocsonyás állapota, illetve anyaga, Szekfüt nehéz és majdnem lebírhatalatlan feladat elé állítja. Mint jegyzeteiben maga is bevallja, még a legszükségesebb előmunkálatok is hiányzanak hozzá, nem is szólva, hogy a politikai szenvedélyek vitatkoznak rajta. Észrevehető, miként hányódik a kétség és a kétely habjain s nincs hol megvethesse a lábát a szilárd talajon. A tények és az alakok nem öltöttek még magukra a nyugalomnak, az érdektelenségnek örökkévaló lárváját. Ez a kor még imperfektum: eszméi, emlékei elevenen hatnak. Forgószél dühöng még az árnyak elíziumi mezején. Amikor egy egészen kiváló szellem véle-ményeit itt-ott érintjük s amikor minden idegpályánkkal érezzük mi is a visszahömpölygő közelmúlt érzelemfakasztó erejét s amikor tudjuk, hogy a legtisztább szándékok búzájába is belekeveredhetik a tévedés konkolya; Montaigne józan tartózkodásával mentjük magunkat, akik saját elméjüket nem tartják döntésre jogosultnak.

Nézeteink eltérő volta nem lényeges körülményeken alapszik. De éppen szerző személye és monumentális munkájához való tiszteletünk őszintesége parancsolja, hogy jelezzük azokat a szempontokat, amelyekben egyet nem érthetünk. Ő maga állapítja meg, hogy ha Tisza Kálmán nem közjogi, ha-nem „belügyi reformgondolatok alapján szervezi meg pártját, akkor még létrejöhet az angol parlamentarizmus váltógazdasága nálunk is”, egy kon-zervatív és egy haladópart között, amelyek azonban mindketten kormány-képesek. Amikor a liberális nacionalizmus világszerte áradatként öntötte el a nemzetek lelkét, szinte azt kell mondanunk, hogy a magyar politikusoknak platóni bölcseneknek kellett volna lenniök, hogy kis országukat szigetként megóvják ennek a forró áramlatnak gőzölgő hullámainól. Vagy hogy itthoni

példánál maradjunk, Széchenyi szellemének maradéktalanul kellett volna oirtokába vennie a magyar lelkiséget, hogy a közjogi harcok elmaradjanak. Mert a magyar közjogi harcok az egyetemes liberális nacionalizmusnak helyi tünetei csupán. Hogy olyan fényes, Széchenyi gondolatvilágához annyira közelálló szellem, mint az ifjabb Andrassy, vagy olyan nemes egyéniség is, mint gróf Apponyi Albert, hasztalan vetették magukat egy Curtius-ugrással a tátonóg szakadékba, ez csak azt mutatja, micsoda elementáris erők sorakoztak a közjogi politika mögé és hogy ezeknek a kiváló embereknek összetört csontjai se tudták betönni ezt a szakadékot a magyar nacionalizmus és az osztrák centralizmus között. És éppen, mert Tisza Kálmán volt a harcok első szitogatója az ellenzéki padokon, őt érte utói a Straffordok végzete, aki, hogy saját megigazult hitére vezesse nemzetét is, kénytelen egyre aggályosabb fegyvereket alkalmazni volt szövetségesei, illetve azoknak utódai iránt. A másik tény, amit hangsúlyoznunk kell, az, hogy a függetlenségi párt közjogi politikája valójában reakciója a nyugóra térti soha nem tudó centralista, vagy grossösterreichista irányzatnak s mintegy a paritás képviselő hatvanhetes kormányrendszer alátámasztására szolgált. Ezzel persze korántse akarjuk abszolválni ennek a pártnak sajnálatos eltévedéseit s lényegében egyetértünk szerzőnk szentenciájával.

Másik észrevételünk a választójogi kérdés fejlődésére vonatkozik, illetve annak a problémának taglalására, hogy miért nem szülehetett meg a magyar polgári demokrácia. „Ha Tisza Kálmánnak sikerült a 67-es alapon állva társadalmi, vagy gazdasági reformokat vetni a „közérdeklődésbe — úgymond Szekfü — akkor talán megszüntetheti a közjogi harcot és gyorsabb belső haladást eszközölhet. De akkoriban sem neki nem jártak eszében ily reformok, sem az ország társadalmában nem volt határozott akarat reformok létesítésére.” Az igazi államférfi azonban nemcsak akut, égető sürgősségű, mondjuk, napirenden levő kérdések megoldására törekszik, hanem előre látással és prevencióval is kell dolgoznia. A választójog volt Magyarország demokratikus átalakulásának forgópontja. Ezt a szempontot szerző sem téveszti el, de — ha szabad így kifejezni magunkat — a problémának csupán kieleződéseit, polaritásait méltányolja. Az ifjabb Andrassy választójogi terve európai megoldást jelentett volna, középső állásfoglalatok Tiszának a statusquohoz való túlnótul merev ragaszkodása és a Jászi-féle polgári radikálisok demokratikus handabandázásai között. Belgium és Szászország példáját követve, a pluralitással kísérletezik egyrészt azért, mert az uralkodóval való paktum a koalíciós kabinetet kötelezte rá, másrészt, mert a választójog kiterjesztésének reformgondolatát Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyainak rohamos átalakulása sürgette s végül pedig a nyers általános választójoggal tett kedvezőtlen külföldi tapasztalatok (elsősorban Franciaországban) bizonyos óvatosságra, illetve arra intették Andrassyt, hogy az értelmiség és a vagyonos osztály többes szavazatával keresse a korrektívumát a tömegek hirtelen betörésének „az alkotmány sáncaiba”. Csak sajnálni lehet, hogy ez átmeneti, a sima fejlődést biztosító megoldást a későbbi kormányok dilettantizmusa (Khuen-Héderváry, Lukács) vagy az egy pártrendszerhez való görcsös ragaszkodása elejtette. Lenne ugyan még néhány kisebb, lényegtelenebb megjegyzésünk, amelyeknek azonban fontossá-

